

Innleggelser i ulike typer sykehus

Oslo hadde det største jødiske miljøet i Norge. Hovedstaden var også landets desidert største by og den eneste av en størrelse som gjorde det mulig for et større antall personer å opptre mer i det skjulte og å finne steder å gå i dekning i perioder. Det var i praksis også den eneste byen med såpass mange større sykehus at det var aktuelt med innleggelser med falske diagnoser i større omfang. Landets nest største by, Bergen, hadde bare om lag en tredjedel av folketallet i Oslo. Dessuten var det langt vanskeligere å organisere flukt ut av landet fra Bergen enn fra Oslo. Trondheim lå riktignok mer gunstig til når det gjaldt avstand til svenskegrensa. Her ble imidlertid aksjonene mot jødene satt i verk så tidlig at mange jøder ikke rakk å foreta seg noe før de ble tatt. Ut fra slike forhold er det ikke tilfeldig at det store flertallet av kjente sykehusinnleggelser høsten 1942 skjedde i Oslo. Det forekom også andre steder, men da mer som enkeltstående tilfeller.

Jeg har funnet opplysninger om 120 jøder som var innlagt som pasienter i sykehus i Oslo i tida for aksjonene mot jøder. De største sykehusene hadde naturlig nok også flest jødiske pasienter med minst 53 ved Ullevål sykehus, 19 ved Lovisenberg, 19 ved Rikshospitalet, 10 ved Gaustad og 7 ved Diakonhjemmet. Det er videre dokumentert noen få innleggelser ved Krohgstøtten sykehus, Menighetssøsterhjemmet, Oslo revmatismesykehus, Vor Frue Hospital, Wergelandsveien klinikk, Aker sykehus, Psykiatrisk klinikk Vinderen, Røde Kors-klinikken og Prinds Christian Augusts Minde.⁵⁴ I tillegg til disse innleggelsene, forekom det antagelig en del som det nå ikke er funnet opplysninger om, men disse 120 utgjør trolig de fleste jøder som

⁵⁴ Ifølge pasientarkivet for Fengselssykehuset i Oslo var minst ni jøder innlagt der fra høsten 1942. De var ved innleggelsen under kontroll av Statspolitiet. De oppsøkte ikke selv sykehuset for å bli innlagt og de fleste av dem er derfor ikke regnet med her.

ble innlagt i sykehus i Oslo fra høsten 1942.⁵⁵ Enkelte ble innlagt av rent medisinske grunner, men bare antallet tilsier at det store flertallet ble innlagt med fiktive diagnoser som ledd i fluktplaner.

Jeg skal i det følgende presentere en del sykehusinnleggelseer noe mer inngående. Hensikten er å få fram noe av spennvidden i hvordan innleggelseer, sykehusopphold og eventuell flukt eller tiltak for å bli liggende som pasient resten av krigsårene, artet seg rundt om i landet.

Situasjonen kunne være noe ulik avhengig av hvilken type sykehus innleggelsen skjedde ved. Derfor presenteres først noen utvalgte tilfeller fra ordinære, somatiske sykehus, så noen fra tuberkulosesanatorier og til sist noen fra psykiatriske sykehus. Eksempelene er i hovedsak fra sykehus utenfor Oslo. Som nevnt forekom størstedelen av innleggelseene ved Oslo-sykehus, og jeg vil presentere eksempler på innleggelseer i Oslo mer utførlig i et senere kapittel om betydningen av familieforhold.

Somatiske sykehus

De fleste sykehus i landet var beregnet for pasienter med fysiske sykdommer, og lå for det meste sentralt plassert i byer og tettsteder. Både tuberkulosesanatorier og asyl, derimot, var gjerne lokalisert noe mer avsides av hensyn til henholdsvis smittefare og ønske om frisk luft for tuberkulosepasienter og fredelige omgivelser for psykiatriske pasienter.

For jøder som vurderte å benytte sykehusinnleggelse for å unnsnippe ved aksjonene fra høsten 1942, gjorde trolig den geografiske plasseringen det mest aktuelt å forsøke å bli innlagt ved et somatisk sykehus. Ved somatiske sykehus hadde man også langt flere aktuelle diagnoser å begrunne innleggelse med enn ved mer spesialiserte sykehus. En del hadde dessuten tidligere i livet hatt sykdommer og kanskje også sykehusinnleggelseer for lidelser som en nå kunne begrunne nye innleggelseer med.

De fleste sykehusinnleggelseene som er kjent, forekom ved somatiske sykehus. Jeg presenterer her et utvalg av innleggelseer i sykehus ulike steder i landet.

55 Av praktiske grunner som problemer med tilgang, er f.eks. pasientregistrene for Ullevål sykehus' avdeling nr. 1, 8 og 9 ikke undersøkt. Det samme gjelder pasientregisteret for Krohgstøtten sykehus. Registeret omfatter perioden 1934–1952 og er så omfattende at jeg fant det for arbeidskrevende å gjennomgå for å søke etter jødiske pasienter som det ikke er funnet opplysninger om i andre kilder. Også arkivene for Røde Kors-klinikken og Vor Frue Hospital har vært så vanskelig tilgjengelige at de ikke er blitt undersøkt. Videre har pasientarkivene for sykehusene Wergelandsveien klinikk, Prinds Christian Augusts Minde og Menighetssøsterhjemmet ikke latt seg oppspore. Av praktiske grunner er heller ikke arkivene etter Psykiatrisk klinikk og Gaustad sykehus blitt undersøkt.

Tønsberg – Moritz Geller, Gitel Aasen og Gjertrud Scharff

Ved sykehuset i Tønsberg ble det innlagt flere jøder fra høsten 1942. Noen av dem var internert i Statspolitiets leir Berg like utenfor byen. De var under kontroll av politiet og regnes derfor ikke som del av mitt tema. I tillegg var det også andre jøder som ble innlagt i Tønsberg.

Lille julaften 1942 kom ekteparet Moritz (1869–1959) og Frida Geller (1872–1952) på henholdsvis 73 og 70 år som flyktninger over grensa til Sverige. Samme dag krysset også Gitel Aasen (1916–1988) grensa. Disse tre var av jødisk avstamning, og to av dem hadde vært innlagt som pasienter i sykehuset i Tønsberg ved aksjonene mot jødene høsten 1942.

De kom ikke alene. Ekteparet Geller hadde følge med sin datter Clara (1902–1995) og hennes ikke-jødiske mann Jørgen Nicolai Gloppedal (1896–1974), og Gitel Aasen kom sammen med sin ikke-jødiske mann Arnt Kristian Aasen (1918–1993). Etter ankomst til Sverige ble de avhørt av norske myndigheter. Her opplyste Arnt Kristian Aasen at *«grunnen til at han og hans hustru måtte rømme hit er at hans hustru er jøde»*.⁵⁶ Jørgen Nicolai Gloppedal forklarte seg noe mer utførlig om flukten: *«Min hustru og svigermor hadde meldeplikt fra den 26. okt. og begge skulle ha vært tatt den 25. nov. Min svigermor slapp fri på grunn av legeattest mens min kone og jeg ble kjørt til Oslo den 26. nov. Her i Oslo fikk vi ordnet med en legeattest og på min kone og etter en rekke vidervedigheter hos Statspolitiet fikk vi lov til å kjøre hjem igjen. Da de senere situasjonene oppsto, fant vi det var best å stikke og gikk i dekning»*.⁵⁷

Moritz Geller hadde vært innlagt som pasient ved fylkessykehuset i Tønsberg under begge aksjonene mot jødene i oktober og november 1942 og ble derfor ikke arrestert da. I sin forklaring etter ankomst til Sverige opplyste han at *«jeg skulle ha vært tatt den 26. oktober, men fikk lagt meg inn på sjukehus og lå her i 47 dager. Mens jeg lå på sjukehuset var der ikke noe politi som kom for å ta meg ut.»*⁵⁸ Den måten han her formulerte seg på, tyder på at sykehusinnleggelsen ikke primært skyldes sykdom, men var ledd i bestrebelsene for ikke å bli arrestert. På selve aksjonsdagen 26. oktober 1942 skrev dr. Harald Kolstad (1884–1975) ut attest på at Moritz Geller *«har mavesår – og er p.t. under behandling i Fylkessykehuset»*.⁵⁹ Ved behov for fiktiv diagnose var trolig mavesår velegnet. I hvert fall ble den godtatt, først av lensmannen

56 RA/S-1725 Legasjonen i Stockholm, Del 1, Da avhørsrapport fl.nr. 11670

57 Ibid., avhørsrapport fl.nr. 11675, 11676, 11677. Denne forklaringen er trolig noe upresis. Hans kone, Clara, slapp trolig fri fordi hun var gift med en som ikke var jøde og ikke pga. legeattest.

58 RA/S-1725 Legasjonen i Stockholm, Del 1, Da 390–446 avhørsrapporter, fl.nr. 11678, 11679

59 RA/S-1564 Justisdepartementet, Tilbakeføringskontoret for inndratte formuer, Hcc 925 mp Moritz O. Geller, undermappe med dokumentliste på mappeomslag: dok 3 avskrift av rapport 27. oktober 1942 fra lensmannen i Nøtterøy til politimesteren i Tønsberg og dok 4 avskrift av legeattest 26.10.1942 fra Dr. H. Kolstad

på Nøtterøy og politimesteren i Tønsberg og deretter tydeligvis også av Statspolitiet.

Moritz Gellers kone, Frida, ble opprinnelig arrestert ved aksjonen mot jødiske kvinner 25. november 1942. Samme kveld ble hun imidlertid «*på grunn av den høie alder og stor hjertefeil – frigitt igjen i henh. ordre pr. telefon fra Statspolitiet ved overbetjent Dynge, Tønsberg.*»⁶⁰ Ei drøy uke etter den aksjonen skrev dr. Leo Thielemann (1894–1962) en ny attest for Frida Geller. Der ble det opplyst at hun var alvorlig syk og at «*hun bør foreløpig holde sengen.*»⁶¹ Hun hadde fortsatt meldeplikt, men ifølge en nabo ble denne meldeplikten, trolig en gang i desember 1942, sløyfet «*da hun var for gammel og syk.*»⁶²

Moritz Geller fikk ligge i sykehuset gjennom begge aksjonene, og han var innlagt inntil den 21. desember 1942. Han var ikke friskmeldt, men forlot da sykehuset idet han «*hadde fått lov av overlegen å reise hjem til Nøtterøy for å feire julen sammen med sin familie.*»⁶³ Noe senere fortalte en av familiens naboer på Nøtterøy at «*den 21. eller 22. desember 1942 kom Kjell Gloppedal og hentet melken, samtidig fortalte han ved denne leilighet at familiene skulde reise bort en tid...*»⁶⁴

Moritz og Frida Geller ble begge regnet som fulljøder og skulle dermed tas for deportasjon. Situasjonen var en annen for dattera Clara. Som gift med «arier» skulle hun ikke tas, i hvert fall ikke foreløpig. Det samme gjaldt for Gitel Aasen idet hennes mann, Kristian, heller ikke hadde jødisk bakgrunn. Nå i ettertid vet vi at «arisk gifte jøder» i all hovedsak slapp unna deportasjon. Den fasiten hadde man ikke høsten 1942. På den ene side kunne de færreste tenke seg til at NS-myndighetene planmessig arbeidet for å drepe alle jøder. På den annen side hadde «arisk gifte» jøder all grunn til å frykte for hva som ville skje med dem, selv om de var gift med ikke-jøder. Slik situasjonen utartet utover høsten 1942 hadde derfor også jøder som var gift ikke-jødisk, all grunn til å gjøre hva de kunne for å komme i sikkerhet.

Gitel Aasen, født Koklin, var i 1941 blitt gift med Arnt Kristian Aasen. Samme høst hadde hennes bror, Charles Koklin (1914–1994), rømt til

60 RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 14, skriv vedr. jøder N-Ø, skilleark «T-U», blått omslag på Moritz O. Geller, politirapport 21.1.1943 fra Nøtterøy lensmannskontor til Politimesteren i Tønsberg

61 RA/S-1564 Justisdepartementet, Tilbakeføringskontoret for inndratte formuer, Hcc 995 mp Moritz O. Geller, undermappe med dokumentliste på mappeslag; dok 26 legeattest 5.12.1942 Dr. L. Thielemann

62 RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 14, skriv vedr. jøder N-Ø, skilleark «T-U», blått omslag på Moritz O. Geller, politirapport

63 RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 8, mp. Jødiske kvinner uten nr A-Å, skilleark: X-Ø, politirapport 1.2.1943, s. 7

64 Ibid., s. 2–3

Sverige etter å ha vært involvert i motstandsarbeid.⁶⁵ I juni 1942 fulgte søstera Ruth Rubinstein (Rødner) (1919–2000) etter.

Gitel Aasen hadde altså to søsken som allerede var rømt til Sverige da det strammet seg til fram mot aksjonene høsten 1942. Foreldrene og hennes gjenværende brødre diskuterte om de skulle forsøke å rømme eller ikke, men foreldrene mente det var for risikabelt.⁶⁶ Det endte med at faren og brødrene ble arrestert ved aksjonen mot mennene 26. oktober 1942, mora ble tatt ved neste aksjon en måned senere. De ble alle deportert.

Før storaksjonen i november var Gitels mor, Ida Koklin (1887–1942), blitt varslet. Selv ville hun ikke forsøke å flykte og dermed forlate sin mann som satt i forvaring. Tydeligvis mente hun at også Gitel kunne stå i fare for å bli tatt og gjorde det hun kunne for å forsvare dattera. Som Gitel selv berettet om dette i ettertid: «*Jeg hadde allerede på mammas initiativ skaffet meg en innleggelses-attest til sykehuset...*».⁶⁷ Gitels mann var denne høsten utskrevet til arbeidstjeneste, og mens han var borte, bodde Gitel hjemme hos mora i Tønsberg. Her var hun også da politiet kom for å arrestere Ida Koklin den 26. november. Mora rakk å skyve Gitel ut bakdøra, gi henne innleggelsesattesten og å gi klar beskjed: «*Gå til sykehuset*». Sannsynligvis skulle politiet bare anholde Ida Koklin og ikke dattera Gitel Aasen, men de to kvinnene tok for gitt at de begge skulle tas. Gitel fulgte moras «ordre» og ble innlagt på fylkessykehuset i Tønsberg. Ifølge overlege Anton Jervell (1901–1987) ble hun «*innlagt etter ordre av læge Inga Aase*» (1895–1984). Hun var trolig den legen Gitels mor hadde fått til å utstede innleggelsesordren.⁶⁸

Da Gitel Aasen ble innlagt i sykehuset den 26. november 1942, hadde hun også ei tante som allerede lå som pasient ved det samme sykehuset. Det var farens søster Gjertrud (1882–1959) – også kalt Gitel – som var gift med Alexander Moses Scharff (1882–1942) og bosatt i Hønefoss. Da den første aksjonen mot jødiske menn ble iverksatt 26. oktober 1942, var Gjertrud Scharff på besøk hos sin bror Benjamin Koklin (1891–1943) og hans kone Ida Koklin i Tønsberg.⁶⁹ Her opplevde hun at broren Benjamin og de to nevøene Julius (1922–1943) og Emil Georg Koklin (1925–1943) ble arrestert og internert i Berg leir. Snart mottok hun nok også melding fra Hønefoss om at hennes mann Alexander Scharff og deres tre voksne sønner Jacob

65 Nilsen (2015), s. 223f

66 Ibid., s. 230

67 Ibid., s. 234

68 RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 8, mp. Jødiske kvinner uten nr A-Å, skillerark: X-Ø, politirapport 1.2.1943, s. 7

69 RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 14, mp 22 Skriv vedk. jøder N-Ø, brev 28.10.1942 fra Tønsberg politikammer til Statspolitijefen; Strøm (2007)

(1908–1942), Rafael Hermann (1911–1943) og Meilach Julius (1914–1943) var tatt samme dag. Hun hadde god grunn til bekymring – alle disse sju mennene ble en måned senere deportert og drept.

Gjertrud Scharff hadde tidligere hatt hjerteproblemer, og i denne dramatiske situasjonen ble hun trolig syk. I hvert fall fikk hun kontakt med overlege Anton Jervell ved medisinsk avdeling, Vestfold fylkessykehus, og den 31. oktober ble hun innlagt. Da de ante at det bare var spørsmål om tid før også jødiske kvinner og barn ville bli tatt, er det mulig at Ida og Gitel var blitt kjent med overlege Jervell ved besøk hos Gjertrud Scharff i sykehuset. Svigerinnas innleggelse i sykehuset ved den første store aksjonen kan tenkes å ha bidratt til at Ida Koklin, kanskje i samarbeid med overlege Jervell, sørget for at det ble skrevet ut en innleggelsesordre for Gitel Aasen som hun benyttet seg av under aksjonen 26. november.

Gitels mann, Arnt Kristian Aasen, ble den 10. desember 1942 sykmeldt, og ifølge hans far skulle også han innlegges i sykehus den 6. januar 1943. Han synes likevel ikke å ha blitt innlagt, men de neste dagene tilbrakte han mye tid i sykehuset der hans kone lå.⁷⁰

Gitel Aasen fikk ligge i sykehuset de neste ukene inntil hun den 21. desember 1942 ble utskrevet som friskmeldt.⁷¹ Ifølge sykehusets oversøster Ninni Holtan (1899–1978) hadde hun bedt om å bli skrevet ut «*en tid før kl. 10 om formiddagen, da hun skulde med en rutebil til Aasgårdstrand*», der hennes svigerfar bodde. Ifølge svigerfarens forklaring besøkte sønnen og Gitel ham denne dagen, og at «*jeg har siden de reiste, den 21. desember skrevet et brev til Kristian, men har ikke fått noe svar på dette*». Den 21. desember 1942 forlot altså både Gitel Aasen og Moritz Geller fylkessykehuset i Tønsberg. Samtidig fortalte de i sine nærmiljø at de skulle reise bort. Dette var de siste livstegnene myndighetene fant etter dem og deres familier i Norge.

Det tok lang tid før Statspolitiet ble klar over at de to familiene var forsvunnet. Vi vet nå at de passerte grensa til Sverige allerede den 23. desember 1942. Først den 27. januar 1943 mottok Statspolitiet telefon fra Tønsberg politikammer med beskjed om at «*ryktevis har det kommet til politikam-*

70 RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 8, mp. Jødiske kvinner uten nr A-Å, skilleark: X-Ø, politirapport 1.2.1943, s. 5

71 Ibid., s. 6-7

merets kunnskap» at ekteparet Gloppedal «ulovlig skal ha forlatt landet. Noen kjente av Gloppedal skal ha mottatt et brev postlagt i Sverige».⁷²

Det gikk altså en drøy måned fra flukten fant sted til Statspolitiet ble informert. I denne perioden bestrebet Statspolitiet seg på å holde kontroll med dem, slik at de kunne arresteres så snart de var friske nok til å tåle transport. I ettertid kan det synes nærmest komisk når f.eks. Statspolitiet den 7. januar 1943 sendte brev til politimesteren i Tønsberg med beskjed om at Moritz Geller «skal hvis ikke overhengende fare for livet foreligger, transporteres til Oslo, Kirkeveien 23, snarest».⁷³ Politimesteren i Tønsberg, Trygve Fehn (1895–1981), fulgte opp den 11. januar ved å spørre dr. Harald Kolstad, som uttalte at «Moritz Geller, Foymland lider av mavesår hvorfor en lengre transport anses utilrådelig». Politimesteren ba den 14. januar også lege Tore Skau (1906–1973) om hans «uttalelse om hvorvidt en transport av Geller vil medføre fare for livet, jfr. Erklæring av 11. ds. fra dr. Kolstad». To dager senere kom svaret fra dr. Tore Skau: «ifølge foreliggende legeattest og konferanse med dr. Kolstad, ansees en transport av Geller lenger enn til Oslo ikke for tilrådelig». Den 18. januar 1943 videresendte politimesteren i Tønsberg denne legeuttalelsen til Statspolitiet og spurte om «Geller etter de foreliggende opplysninger skal transporteres til Oslo». Mens alt dette pågikk befant Moritz Geller seg i Sverige.

Før politiet i Tønsberg orienterte Statspolitiet om det de antok var en rømningssak, hadde de selv foretatt en forholdsvis grundig etterforskning fra den 22. januar 1943, en måned etter at flukten fant sted.⁷⁴ Det ble foretatt avhør av flere av de nærmeste naboene til familiene Geller og Gloppedal. Det samme gjaldt far til Arnt Kristian Aasen foruten oversøster Ninni Holtan og overlege Anton Jervell ved Vestfold fylkessykehus.

Politiet så naturlig nok rømningene til familiene Geller/Gloppedal og Aasen i sammenheng. De mente at man må «vel ha lov til å anta at samtlige overnevnte 7 personer har vært sammen ved rømningen, – i hvert fall i organisasjon og planlegging. De er alle forsvunnet formentlig den 21. desember 1942.

72 RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 8, mp. Jødiske flyktninger utenbys, mp. 12, blått saksomslag på Jørgen Nicolai Gloppedal med innlagt anmeldelse til Statspolitiet 27.1.1943; Nilsen (2015) s. 237 skriver at Tønsberg politikammer ringte Statspolitiet om forholdet allerede 27. november 1942, men her er det trolig referert feil dato og deler av framstillingen som gis om hendelsene, blir dermed trolig noe feilaktig

73 De følgende opplysningene er fra RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 2, arrestasjon av jøder, jøder utenbys, sak 203 Moritz O. Geller, brev 7.1.1943 fra Stapo til pm Tønsberg og blå saksmappe med påskrifter

74 RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 8, mp. Jødiske kvinner uten nr A-Å, skillerark: X-Ø, politirapport 1.2.1943, s. 1

*/ Videre at Arnt Kristian Aasen og Jørgen N. Gloppedal kanskje har vært initiativtagerne, da de øvrige til dette jo har vært indisponible».*⁷⁵

Politiet hadde trolig rett i sine antagelser bl.a. om at rømningen var resultat av et samarbeid mellom flere. Etter innleggelsen i sykehuset fikk Gitel Aasen kontakt med Moritz og Frida Geller og deres datter Clara Gloppedal.⁷⁶ Ekteparet Gloppedal hadde fått kontakt med hjemmefronten som påtok seg å bringe dem alle over til Sverige. Fluktruta gikk til Horten og videre med ferga til Moss og tog til Oslo der de ble holdt i dekkleilighet til neste dag. Da ble de fraktet med drosje mot grensa og til fots inn i Sverige.

Gitel Aasens tante, Gjertrud Scharff, var virkelig syk og ikke i stand til å gjennomføre en flukt. Hun ble derfor liggende i sykehuset, faktisk helt til krigens slutt. Politiet fulgte stadig med og purret på om hun ikke var frisk nok til å skrives ut. Disse purringene ble besvart av dr. Jervell som f.eks. i januar 1943 skrev at *«en flytning av pasienten vil kunne ha de alvorligste følger»*, og i mars samme år: *«Det skal bemerkes at fru Gjertrud Scharff lider av en alvorlig hjertesykdom slik at hun ikke kan greie seg uten den beste pleie og behandling»*.⁷⁷

På denne tida forsøkte også hennes eneste gjenlevende barn, dattera Cecilie Jonas (1907–), som var gift i Danmark, å få utreisettillatelse for mora slik at hun kunne komme til Danmark, men dette førte ikke fram.⁷⁸ Det kunne da også ha blitt direkte livsfarlig for Gjertrud Scharff om en slik søknad var blitt innvilget. Om hun da var blitt utskrevet fra sykehuset og klargjorde seg for reisen til Danmark, kunne myndighetene hevde at om hun var i stand til å reise til Danmark, måtte hun også være frisk nok til å bli transportert til Auschwitz!

Sykehuset greide å holde Gjertrud Scharff i sikkerhet i sykehuset helt til krigens slutt. Da ble det arbeidet for at hun kunne få flytte til sin datter i Danmark. I den forbindelse skrev Anton Jervell i august 1945 at hun siden oktober 1942 hadde *«ligget i Vestfold Fylkessykehus, hvor det har lyktes oss å forhindre at Gestapo har fått tak i henne»*.⁷⁹

Det var spesielt overlege Anton Jervell som iherdig arbeidet for å hindre at hun ble hentet av Statspolitiet. Gjertrud Scharff var trolig syk. Det er likevel spekulert i om *«overlege Jervell i forståelse med pasienten fingerte denne*

75 Ibid., s. 4

76 Christoffersen (1989), s. 185

77 RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 15, mp sikring av jødiske pasienter, brev 12.3.1943 fra Vestfold fylkessykehus ved overlege A. Jervell til Statspolitiet; se også Vestfold fylkessykehus, medisinsk avdeling, pasientjournal for Gjertrud Scharff – her sitert fra Strøm (2007)

78 Strøm (2007), s. 29–31

79 Strøm (2007), s. 32

*sykdomstilstanden, eller i hvert fall aksentuerte symptomene, for å unngå utskrivning fra sykehuset».*⁸⁰ Etter at Gjertrud Scharff etter krigen endelig fikk flytte til sin datter i Danmark, sendte datteras danske mann brev til Anton Jervell. Der skrev han på vegne av Gjertrud Scharff, dattera og seg selv at han ville «*takke Dem saa mange Gange for det store og uegennyttige Arbejde De har gjort for at min svigermor Fru Gertrud Scharff kune blive paa Sykehuset og derved undgaa Tyskernes forfølgelse, det er en Gerning som min Hustru og jeg aldrig vil glemme...*».⁸¹

Flere ansatte ved Vestfold fylkessykehus i Tønsberg var trolig involvert i disse sakene, men overlege Anton Jervell var blant de mest sentrale. Han var for øvrig aktiv i motstandsbevegelsen som leder for det såkalte *Kontaktpunkt Tønsberg*, som organiserte den sivile motstandskampen i det meste av Tønsberg.⁸² Som formann i Tønsberg krets av Norges Røde Kors hadde han dessuten nylig besøkt Statspolitiets nyopprettede interneringsleir Berg utenfor byen og der fått et brutalt innblikk i hvordan myndighetene håndterte jøder. Leger som Tore Skau, Harald Kolstad, Leo Thielemann og Inga Aase som sto for innleggelse eller attesterte til dels tvilsomme diagnoser, spilte trolig også viktige roller her.

Jødene fra Tønsberg og Nøtterøy som her er omtalt, synes å ha sluppet unna ved aksjonene på grunn av en heldig kombinasjon av flere faktorer. Innleggelsene i Vestfold fylkessykehus, som nærmest må ha fungert som et motstandsrede med overlege Anton Jervell og overlege og direktør Nikolai Nissen Paus (1877–1956) i spissen, var utvilsomt viktig. Det samme gjaldt øvrige velvillige lokale leger og politifolk. Av vesentlig betydning var trolig også at familiene hadde medlemmer som ikke selv var jødiske, og som dermed kunne bevege seg fritt i samfunnet, knytte kontakter og legge til rette for innleggelse og flukt.

Elverum – Idar Levin

Det var ikke mange jøder i Hedmark, men også der forekom det at de nyttet sykehusinnleggelse som utgangspunkt for å flykte fra landet.

Familien Herman (1895–1968) og Mina Levin (1905–1976) og deres fem år gamle sønn Idar (1937–2014) bodde høsten 1942 på Elverum, der de drev en manufakturforretning. På den første store aksjonsdagen, 26. oktober 1942, oppsøkte det lokale politiet familien for å arrestere Herman Levin.⁸³ Bare Mina Levin var hjemme, og politiet rapporterte etter besøket

⁸⁰ Ibid., s. 28

⁸¹ Brev 1.10.1945, her sitert fra Strøm (2007), s. 33

⁸² Christoffersen (1989), s. 179

⁸³ RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 1, sak 31-36 Herman, Mina og Idar Levin, politirapport Østerdal politikammer 26.10.1942

at: «Hun opplyste at hennes mann f.t. er innlagt for nervelidelse på Rikshospitalet, Oslo. Noe nærmere om hvilken avdeling mannen lå på kjente hun ikke til. Hun opplyste videre at mannen samtidig skulde helbredes for en broklidelse ved samme sykehus... Deres eneste barn Idar Levin ... ligger f.t. på Fylkes-sykehuset, Elverum».

Mina Levin opplyste også at det var mulig at mannen bodde hos ei av sine to søstre i Oslo, Selma Goldwasser (1891–1959) eller Rebekka Steinberg (1904–1992).⁸⁴ Samme dag sendte Østerdal politikammer brev om saken til Statspolitiet i Oslo.⁸⁵ Her opplyste de at ifølge Mina Levin hadde hennes mann reist til Oslo allerede den 18. august og hun hadde ikke hørt fra ham på to måneder. Statspolitiet i Oslo fulgte raskt opp og undersøkte ved Rikshospitalet, men der var han ikke. Politiet kontaktet så søstera Selma Goldwasser. Hun opplyste at broren «hadde hatt en bukhinneoperasjon for en stund siden. Hans faste bopel er Elverum, men han har hatt operasjon på Rikshospitalet. Da han ikke var riktig bra etter operasjonen kom han til Oslo for noen dager siden og var da innom Goldwasser. Siden har de imidlertid ikke sett noe til ham og kunne ikke gi noen opplysninger om hans oppholdssted».

Det var også nytteløst å kontakte Hermans andre søster i Oslo, Rebekka Steinberg. Ved forsøket på å arrestere hennes mann Isak Steinberg (1889–1981), fant Statspolitiet leiligheten avlåst.⁸⁶ Vaktmesteren opplyste at «Isak Steinberg med familie reiste vekk fra Oslo lørdag, antagelig til Elverum, hvor fruene har en bror, kjøpmann Levin som de antagelig er hos». Antagelsen stemte ikke. Sammen med sine to små sønner var nemlig Isak og Rebekka Steinberg rømt fra Oslo og ankommet Sverige noen dager tidligere, den 22. oktober 1942.

Etter at politiet hadde forsøkt å arrestere Herman Levin på Elverum, forsto kona, Mina, at også hun og sønnen Idar var i akutt fare. I ettertid fortalte hun om dette at: «Mandag den 26. oktober kom statspolitiet og beslagla hele vår formue... Slik som situasjonen nå utviklet seg med de skjerpene forfølgelser mot oss jøder, fant jeg det var best å komme over til Sverige».⁸⁷

I voksen alder har også Herman og Mina Levins sønn, Idar, fortalt sin versjon av disse hendelsene i sin barndom.⁸⁸ Tidlig i oktober 1942 hadde han, fem år gammel, blitt innlagt i fylkessykehuset i Elverum. Dette skjedde etter at han hadde hatt et uhell på trehjuls sykkel og brukket ankelen. Legen som behandlet han i sykehuset var dr. Per Wendelbo (1900–1993), og slik

84 RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 1, sak 31-36 Herman, Mina og Idar Levin, Statspolitiet, politirapport 26.10.1942 etter telefonsamtale med Østerdal politikammer, Elverum

85 Ibid., brev 26.10.1942 fra Østerdal politikammer til Stapo Oslo og Aker avd

86 RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 5, sak 363, notatlapp udatert

87 RA/S-1725 Legasjonen i Stockholm, Del 1, Da 390–446 avhørsrapporter, fl.nr. 10025

88 Rimstad (2016), s. 67ff

berettet Idar om hva som så ble gjort:⁸⁹ *«Mor og dr. Wendelbo ble enige om at han skulle skrive meg ut om kvelden den 28. oktober. I journalen står det: 'Såret er tilhelet, delvis sekundært, bortsett fra en liten flate med lite pusssekresjon, gipsen ble skiftet i dag. Etter morens ønske utskrives han i dag og skal komme igjen om 3 uker til kontroll.' Dr. Wendelbo visste meget godt at vi aldri ville komme tilbake. Han var orientert om at mor hadde bestilt drosje, og at den skulle kjøre oss mot grensen.»*

Utenfor sto drosjen klar, og ifølge Idar Levin ble de kjørt mot grensa av drosjeeier Gudbrand Bækken (1897–1966) og Reidar Grøtting (1916–2003) før de ble ført videre til grensa og i sikkerhet i Sverige. Kort tid etter at de hadde forlatt sykehuset skal politiet ha kommet for å arrestere Mina Levin. Drosjen ble stanset på tilbakevei, og Bækken og Grøtting ble arrestert for å ha hjulpet de to jødene til å flykte fra landet. De ble sendt til Tyskland der de satt i leir til krigens slutt.⁹⁰

Det var ikke bare Mina som reagerte raskt og kom seg til Sverige sammen med parets sønn. Dette gjaldt også Herman Levin. Etter å ha dradd til Oslo tok han toget videre til Halden, rodde over Iddefjorden og ankom Sverige 2. september 1942.⁹¹ Ved inngangen til høsten 1942 drev tre jøder forretning på Elverum. Foruten Herman Levin var det Aron Levinsohn (1900–1943) og Selik Markus (1882–1943). I første halvdel av august ble begge disse arrestert, Markus den 3. og Levinsohn den 15. august.⁹² Det er derfor naturlig at også den tredje jøden på stedet, Herman Levin, følte seg i fare: *«Dagen før Levinson ble anholdt ble jeg underrettet om at jeg skulle anholdes. Jeg dro av gårde og har holdt meg skjult siden. Jeg vet ikke hva som foreligger om min forretning i Elverum eller noe om dette. Det er i hvert fall et tidsspørsmål når jeg skal anholdes...»*.

Denne jødiske familien på Elverum unngikk å bli tatt ved aksjonene høsten 1942. Flukten til både Herman Levin og til Mina og Idar Levin framstår som godt planlagt med flere involverte kombinert med snarrådig opptreden i kritiske faser. Nå var jo Idar Levin allerede innlagt med en virkelig skade, men så synes oppholdet i sykehuset å ha blitt nyttet som

⁸⁹ Ibid., s. 70

⁹⁰ Flukthistorien er også omtalt i Lunde (1998), s. 298f. Her sies at de to i drosjen som senere ble arrestert og endte i fangenskap i Tyskland, var Gudbrand Bekken og Reidar Grøtting. Ifølge Ottosen (2004) ble Reidar Grøtting arrestert 2.11.1942 og satt i Sachsenhausen til krigens slutt. Noen Gudbrand Bekken er imidlertid ikke oppført der. Derimot er en Gudbrand Bækken fra Elverum oppført. Også han ble arrestert 2.11.1942 og satt i Sachsenhausen resten av krigen. Det antas at dette er riktig person som deltok ved flukten.

⁹¹ Lunde (1998), s. 298

⁹² RA/S-1725 Legasjonen i Stockholm, Del 1, Da 390–446 avhørsrapporter, fl.nr. 7100; merknad: datoene for arrestasjonene av Markus og Levinsohn som oppgis her, stemmer ikke nøyaktig med det som angis andre steder f.eks. i Ottosen (2004).

utgangspunkt for flukt videre. Historien om at Herman Levin i august 1942 hadde forlatt Elverum for å legges inn på Rikshospitalet var trolig blåst opp til å fungere som en dekkhistorie, men det er mulig at en eventuell sykehusinnleggelse hadde inngått i fluktplanen også for ham.

Herman Levins søster, Selma Goldwasser, i Oslo var også dypt involvert i dette, idet hun fortalte samme historie da Statspolitiet oppsøkte henne den 26. oktober på jakt etter broren. Hun gikk da også langt i å bygge ut dekkhistorien om sykehusoppholdet med å hevde at Herman Levin fordi han *«ikke var riktig bra etter operasjonen kom han til Oslo for noen dager siden og var da innom Goldwasser»*. Mens Selma Goldwasser i slutten av oktober fortalte Statspolitiet at broren hadde besøkt dem *«for noen dager siden»*, hadde han vært i Sverige siden begynnelsen av september. Hun fortalte Statspolitiet noe som åpenbart var en løgn.

Mina Levin hevdet altså den 26. oktober 1942 overfor Statspolitiet at Herman i midten av august var dradd til Oslo for å legges inn i sykehus. Videre hevdet hun at hun senere ikke hadde hørt fra ham. Hun fortalte da kanskje ikke alt hun visste. Det er nemlig godt mulig at hun var kjent med hans fluktplan. Om hun ikke visste om han hadde lyktes i å komme seg til Sverige, må det ha vært en lettelse at Statspolitiet nå kom for å anholde ham. Det måtte bety at han ikke allerede var arrestert.

Om det var usant at hun ikke hadde hørt fra ham siden august, ville det være vanskelig for myndighetene å påvise at hun løy. I så måte tok svigerinna Selma Goldwasser en større risiko. Om Statspolitiet ble kjent med at Herman Levin faktisk hadde befunnet seg i Sverige siden tidlig i september, ville Selmas påstand om Herman Levins besøk framstå som en åpenbar løgn som hun kunne tas for.

Idar Levin hevdet i ettertid at dr. Per Wendelbo var involvert i flukten med utskrivningen fra sykehuset om kvelden den 28. oktober 1942. Han hadde også personlig grunn til å ha et engasjement i denne saken. I 1938 hadde han giftet seg med ei jødisk kvinne, Erika Milko (1914–1988) fra Ungarn.⁹³ Hun hadde ikke registrert seg som jøde vinteren 1942 og myndighetene hadde tydeligvis ikke vært kjent med henne. Likevel må Per og Erika Wendelbo ha vært høyst oppmerksomme på situasjonen for jøder på denne tida.

Ett år senere, tidlig i desember 1943, valgte de å flykte til Sverige. I det obligatoriske avhøret etter ankomsten til Sverige begrunnet Per Wendelbo flukten med to forhold.⁹⁴ Det ene var at han ble regnet som kommunist og fryktet at det ville komme en aksjon mot kommunistene. Han hadde også

93 Bruland (2017), s. 762, note 62

94 RA/S-1725 Legasjonen i Stockholm, Del 1, Da 390–446 avhørsrapporter, fl.nr. 22654

deltatt noe i illegalt arbeid. Den andre grunnen var at Erika Wendelbo høsten 1942 var blitt arrestert og fengslet etter å ha blitt angitt. Der var hun blitt syk, og da hun frisknet til igjen valgte de å flykte, da det kunne være fare for at hun igjen kunne bli arrestert.⁹⁵

Per Wendelbo hadde tidligere vært gift med kunsthåndverkeren og tekstildesigneren Sigrun Berg (1901–1982). Hun var datter av høyesterettsjustitiarius Paal Berg (1873–1968), som var en sentral aktør etter den tyske invasjonen i 1940 og som fra 1944 var formann for hjemmefrontens ledelse. Denne tilknytningen til sentrale motstandsmiljø kombinert med at han selv hadde jødisk kone, sier trolig noe mer allment om Per Wendelbos grunnleggende holdninger, som trolig også gjorde det naturlig å stille opp ved å hjelpe Mina og Ida Levin til å unnsnippe. Da de kom til Sverige, opplyste Per Wendelbo at «*Av tidligere flyktninger kjenner han Dagny Galtung, dr. Fredrik Fabritius og dr. Carl Semb*». Også disse bekjente sier noe om Per Wendelbos kontakter: Dagny Galtung (1920–1962), for øvrig ei eldre søster av samfunnsforskeren Johan Galtung (f. 1930), var f.eks. involvert i illegalt arbeid med produksjon av illegal avis inntil hun kom som flyktning til Sverige en måned før Per Wendelbo. Carl Semb (1895–1971) var en velkjent motstandsmann som høsten 1942 hadde bidratt til å få innlagt flere jøder som pasienter ved sin avdeling på Ullevål sykehus.⁹⁶ Fredrik Fabritius (1905–1999) var også aktiv i motstandsarbeid.⁹⁷

I denne saken fra Elverum ble den fem år gamle Idar fraktet fra sykehusopphold til sikkerhet i Sverige etter besluttsom innsats fra mora, trolig i samarbeid med sykehuslegen Per Wendelbo. Dessuten kan det synes som om sykehusinnleggelse også hadde vært aktuelt ved flukten til Idar Levins far, Herman Levin.

Trondheim – Marcus Bermann

I april 1942 ble den jødiske forretningsmannen Marcus Bermann (1891–1972) i Kristiansund arrestert av tyske myndigheter på grunn av tyskfjendt-

95 Per Wendelbo opplyste ifølge avhørsrapporten at hun «ble arrestert av tyskerne og innsatt ved Kongsvinger fengsel...». Hun synes imidlertid ikke å være registrert på www.fanger.no. En forklaring kan være at hun ikke ble innsatt som politisk fange, alternativt at hun satt arrestert så kort tid at hun ikke kom med boka *Nordmenn i fangenskap*, se Ottosen (2004) og senere i fangeregisteret www.fanger.no

96 I sin dagbok gjenga Carl Joachim Hambro (1885–1964) sommeren 1944 påstander om at Carl Semb i Sverige ble ansett som en «aktiv antisemit». Et eventuelt grunnlag for denne påstanden er nå ikke nøyere undersøkt, RA/Pa-0260 F 1/4, side 409

97 Semb-Johansson (1995), s. 236

lig opptreden.⁹⁸ Tidlig i mai ble han overført til Trondheim og satt inn på Vollan fengsel. Her ble han mishandlet så sterkt av tyskerne at han ble behandlet av den tyske fengselslegen. Det er mulig at denne mishandlingen faktisk ble hans redning fra deportasjon under aksjonene mot jødene noen måneder senere.

I ettertid fortalte han selv: «*Den tyske legen som behandlet meg var et flott menneske og han greide å innbille sine forbundsfeller om at jeg var meget syk og dessuten hadde tuberkulose. Noe jeg imidlertid ikke var plaget med*». Bare ei ukes tid etter fengslingen, sørget den tyske legen for at Marcus Bermann den 12. mai 1942 ble innlagt i sykehuset i Trondheim. Der ble han liggende i et drøyt år.⁹⁹

Dette betød at han lå i sykehuset gjennom unntakstilstanden i Trondheim, da de fleste jødiske menn ble arrestert. Han fikk videre ligge i sykehuset gjennom de landsomfattende aksjonene fra oktober 1942 og utover vinteren 1943. Også hans mor, Teige Bermann (1868–1943), var på den tida innlagt i sykehus i Trondheim.¹⁰⁰ Hun ble regnet som såpass dårlig at hun ikke var blitt arrestert og deportert ved aksjonene høsten 1942. Teige Bermann tilbrakte vinteren 1943 i sykehuset mens Statspolitiet jevnlig undersøkte om hun var i stand til å bli flyttet på.

I ettertid hevdet Marcus Bermann at «*Hovedgrunnen til at jeg var så lenge i Trondheim var at også min mor ble sendt dit. Hun hadde ikke lenge igjen å leve, men jeg ville ikke reise fra henne*».¹⁰¹ Han synes å ha tatt for gitt at han hadde hatt mulighet til å flykte fra sitt sykehussopphold tidligere, men hadde avstått fra det pga. mora. Utpå våren 1943 døde Teige Bermann. Da begynte sønnen å «*tenke på å komme meg over til Sverige*», som han sa det i ettertid. På den tida var også hans kone kommet til Trondheim, og de ventet på en anledning til å flykte.

Marcus Bermann rømte fra sykehuset i juni 1943.¹⁰² Han og kona hadde hjelp til flukten videre til Sverige, og den 4. juli 1943 ble de fraktet over

98 Borøchstein (2000), s. 134f; RA/RAFA-5969 Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD, Fc 2 Fangeregister Falstad (også kort på fanger på Vollan), kort på Marcus Bermann: «Festnahmegrund: deutschfeindl.»; ett sted angis at arrestasjonen fant sted 1. mars 1942: RA/S-4588 Fordelingsstyret for fangeerstatningen, F Erstatningssøknader, boks 42, sak 7749 Marcus Bermann

99 RA/RAFA-5969 Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD Fc Fangeregister, kartotekkort på Marcus Bermann

100 Opplyst flere steder i arkiv RA/S-1329 Statspolitiet, bl.a. i Ga 16, mp 31 OV 5000/43 jøder, udatert brev fra hovedkontoret til Statspolitiet i Trondheim; Ga 14, mp. 21 jøder I-M, blå mappe «Likvidasjonsstyret», brev 27.1.1943; Ga 14, mp 22 Skriv vedk. jøder N-Ø, brev 11.3.1943

101 Borøchstein (2000), s. 135

102 Når det gjelder selve flukten i juli 1943, har Marcus Bermann i ettertid fortalt to litt forskjellige versjoner om hendelsen: RA/S-1725 Legasjonen i Stockholm, Del 1, Da 390–446 avhørsrapporter, fl.nr. 18410 avhør 7.7.1943; Intervju i Romsdalsposten 8.5.1970, her hentet fra Borøchstein (2000), s. 135f

grensa i en plombert jernbanevogn med hjelp av ansatte i NSB. Den hjelpen var utvilsomt viktig, men dette gjaldt også for bistanden fra helsepersonalet ved sykehuset, der han lå i over ett år før han flyktet. I ettertid ga han da også uttrykk for at han kunne «bare takke leger og søstre ved sykehuset for» at han ikke var blitt hentet av tyskerne: «Disse hjalp meg på alle måter i denne forferdelige tiden og av dem jeg husker, og som jeg er evig takknemlig overfor, er legene Gilsaa og Ålvik. Det er i første rekke disse jeg kan takke for at jeg lever i dag.»¹⁰³

De to legene han her trekker fram, var Olaf Gilså (1909–1975) og Trygve Aalvik (1905–1976). En snau måned etter frigjøringen i 1945 ble Trygve Aalvik intervjuet av Adresseavisen om arbeidet ved sykehuset under krigen. Han ble spurt om «ikke sykehuset også av og til gjorde tjeneste som «dekningsplass» for personer som var i fare. – Jo, det har nok hendt, sier dr. Aalvik, og vi har hatt fanger til behandling både vel og lenge ... Og fanger har vi nok hatt over 1 år for å beskytte dem på denne måten.»¹⁰⁴ Artikkelen hadde som tittel «Sykehuset var i blant godt å ty til. For fanger og dem som søkte dekning».

Trygve Aalvik nevnte ikke jødiske «pasienter» spesielt i intervjuet. Men Marcus Bermann var en av dem som ble holdt som pasient i sykehuset i over ett år med ulike fiktive diagnoser og behandlingsopplegg. Personalet tok med dette en betydelig personlig risiko for å hjelpe han. Det samme gjaldt den tyske fengselslegen ved Vollan fengsel som ga Marcus Bermann falsk diagnose og fikk han overført fra fengselet til det ordinære, norske sykehuset i Trondheim.

Et spesielt forhold ved sykehuset i Trondheim kan ha inspirert personalet til å hjelpe Marcus Bermann. Sykehuset hadde nettopp mistet sin mangeårige direktør, den jødiske overlegen Ephraim Wolff Koritzinsky (1883–1942). Han hadde vært sykehusets direktør siden 1933, men var i desember 1941 blitt arrestert og fengslet. Han ble syk i fengsel og døde i Levanger sykehus den 15. mai 1942, bare tre dager etter at Marcus Bermann var blitt innlagt i sykehuset i Trondheim.¹⁰⁵

Narvik – Oscar Bernstein

Høsten 1940 var den nyutdannede legen Oscar Bernstein (1910–2005) og hans kone Sara (1920–2005) flyttet til Narvik der han etablerte legepraksis. Den 18. juni 1941, fire dager før det tyske angrepet på Sovjet, ble de fleste jødiske menn i området arrestert og satt inn på Sydspissen fangeleir utenfor Tromsø. Dette gjaldt også for Oscar Bernstein.

¹⁰³ Borøchstein (2000), s. 135

¹⁰⁴ Adresseavisen 5.6.1945, s. 3

¹⁰⁵ Carstens (2002), s. 152f

De fleste ble sittende i leir inntil de et drøyt år senere ble deportert. For Oscar Bernstein er det f.eks. på nettsiden www.fanger.no opplyst følgende om hans fangeopphold: «*Sydsmissen: fra 18. juni 1941 til 12. desember 1941 (løslatt) ... Vollan fra 25. mars 1942 til 17. april 1942 (løslatt)*». Ut fra disse knappe opplysningene kan det synes som at han slapp forholdsvis lett unna, men det var i virkeligheten en dramatisk tid for Oscar og Sara Bernstein.

Etter krigen hevdet Oscar Bernstein at en av de tyske vaktsoldatene hadde rådet ham til å flykte om han fikk anledning til det. Soldaten skal ha påstått at alle jøder skulle sendes til Polen og dreptes.¹⁰⁶ Dette var over ett år før de omfattende aksjonene mot jødene i Norge. Oscar Bernstein tok likevel advarselen på alvor. Utpå høsten 1941 skjønnte han at han måtte gjøre det han kunne for å komme seg unna. Han kom da fram til at den eneste veien ut av leiren gikk «*gjennom sykehuset i Tromsø*». For å bli «syk» drakk han bedrevet vann. Han ble syk, såpass dårlig at leirens tyske lege fikk han innlagt i sykehuset i Tromsø den 13.11.1941.¹⁰⁷ I ettertid skal Oscar Bernstein også ha berettet at denne tyske legen forsto opplegget: «*De er naturligvis svært syk og må komme øyeblikkelig på sykehus, sa han idet han blunket med det ene øyet. Han hadde forstått spillet*».¹⁰⁸

På Tromsø sykehus ble Oscar Bernstein tatt imot og behandlet av overlegene Erling Skouge (1898–1970) og Erik Poppe (1905–1997).¹⁰⁹ Etter å ha fungert som lege i Narvik i et par år er det godt mulig at Oscar Bernstein var kjent med disse to sykehuslegene i Tromsø. Det kan ha vært av betydning både for innleggelsen og legenes videre opptreden overfor han. I tillegg kom et par andre forhold som trolig var av betydning.

En sak var at dr. Erling Skouges kone, Harriet Margareta (1901–1975), var jødisk med pikenavnet Feinsilber.¹¹⁰ De hadde vært gift siden 1928 og hadde ei datter. Fordi hun var gift med en ikke-jøde, ble hun ikke arrestert ved aksjonene mot jødene et år senere. Den 30. november 1942, få dager etter oppstart av aksjonene mot jødiske kvinner og barn, ble hun likevel innlagt i sykehuset i Tromsø.¹¹¹ Det er mulig at hun og mannen hadde vurdert situasjonen og mente at en innleggelse i sykehuset kanskje kunne

106 Det synes lite sannsynlig at en tysk soldat høsten 1941 kunne opplyse om deportasjon til Polen og systematiske drap på jøder. Det er mulig at Bernstein flere tiår etter krigen husket noe feil her

107 Innleggelsesdatoen angis i RA/S-4588 Fordelingsstyret for fangeerstatningen, F 42, sak 7750

108 Bernstein (2016 internet), s. 4f. Den opprinnelige kilden for denne beretningen er noe uklar

109 Ibid., s. 4, Her oppgis legene som «*Andremedisiner Skauge og røntgenlege Poppe*», men Skauge er nok bare feilskrift for Skouge

110 Om hennes familie, se familieoversikter i f.eks. *Spørreskjema for jøder i Norge*; RA/S-1725 Legasjon i Stockholm, Del 1, Da 456 mp. Diverse meldinger 1944–1945, 30.5.1944 Harriet Margaretha Skouge f. Feinsilber; RA/S-1708 Sosialdepartementet, Våre falne, serie Ee boksene 172–197 mp. Harriet Margareta Skouge, Meldeskjema utfylt 10.12.1942

111 RA/S-6089 Statspolitiet – avd. Tromsø, Cb 1 Justisprotokoll, sak 532, 30.11.1942

gi dem en «tenkepause» i den dramatiske situasjonen. Situasjonen ble opplevd som utrygg, og som hun i ettertid sa det: «*Alle de andre jødene i Tromsø var arrestert, og hun regnet derfor med at hun selv kunne bli tatt når som helst*». ¹¹² Begge hennes foreldre var født i Sverige, og våren 1943 ga tyskerne henne lov til å reise legalt til Sverige som svensk borger.

Dessuten kom at Erling Skouge var en sentral motstandsmann som leder for den illegale *Koordinasjonskomiteen* (KK) i Troms. ¹¹³ Høsten 1942 følte han at han kom i myndighetenes søkelys som gift med en jøde. Han trakk seg da fra sin funksjon i *Koordinasjonskomiteen*; en oppgave som ble overtatt av hans legekollega Erik Poppe.

Under aksjonene høsten 1942 ble tre jøder innlagt i sykehuset i Tromsø i tillegg til overlege Erling Skouges kone og Oscar Bernstein. To av disse, Daniel Caplan (1870–1943) og Meier Leib Shotland (1878–1943), gikk det dårlig med. ¹¹⁴ De ble begge sendt sørover fra Tromsø og ble deportert med skipet *Gotenland* 25. februar 1943. Da gikk det bedre med den jødiske legen Alfred Guttmann (1873–1951) som dr. Skouge fikk innlagt den 4. januar 1943. ¹¹⁵ Det er mulig at også erfaringen med Caplan og Shotland gjorde Erling Skouge mer bevisst på å forsøke å hindre at også Guttmann skulle hentes. Han ble liggende i sykehuset til mai, da han fikk tillatelse fra det tyske sikkerhetspoliti til å vende hjem.

I ettertid fortalte Oscar Bernstein om sykehusoppholdet i Tromsø at «*I samråd med de norske legene bestemmer jeg meg for å simulere magesår-pasient*». ¹¹⁶ Erik Poppe var røntgenlege, og det ble laget et røntgenbilde som skulle vise hvor alvorlig tilstanden var. Dessuten ble det sagt at han ikke hadde lenge igjen å leve. I midten av desember 1941 ble han sluppet fri og sendt hjem til Narvik på betingelse av at han hadde daglig meldeplikt og skulle gjenoppta legepraksisen. ¹¹⁷ Foruten at sykehuslegene hadde sørget for at han ble ansett som dødssyk, var det trolig også av betydning for løslatelsen at det i Narvik var sterk legemangel.

Også tida etter løslatelsen ble dramatisk for familien Bernstein. I mars 1942 ble Oscar Bernsteins far henrettet av tyskerne i Trondheim, og hans mor, Cecilie Bernstein (1886–1957), som var syk og sengeliggende, ble

112 RA/S-1725 Legasjon i Stockholm, Del 1, Da 456 mp. Diverse meldinger 1944–1945, 30.5.1944
Harriet Margaretha Skouge f. Feinsilber; om familien Skouge, se også Broberg (2014) s. 218–221

113 Christensen (1995), s. 477

114 Bruland (2017), s. 302; Det har ikke latt seg gjøre å oppspore pasientjournaler for Daniel Caplan og Meyer Leib Shotland. I pasientarkivet for Troms og Tromsø sykehus er det ifølge Statsarkivet i Tromsø lakune for aktuelt materiale fra høsten 1941 til våren 1943

115 RA/S-3978 Politidepartementet, Ee-32/1, dokument nr. 5 med vedlegg

116 Komissar (1992), s. 54

117 Bruland (2017), s. 115

kastet ut av sin bolig.¹¹⁸ Oscar og Sara Bernstein forsøkte da straks å reise til hans mor i Trondheim, men glemte å innhente reisetillatelse fra tyskerne. Tyskerne fikk stanset bussen på Fauske. De antok at dette var første etappe i et fluktforsøk, og begge ble arrestert. Nå simulerte Oscar Bernstein syk for annen gang i håp om å slippe unna. Han fikk lurt i seg noen sterke tabletter som slo ham ut.¹¹⁹ Tyskerne oppfattet at han var syk og sendte ham til sykestua på Fauske. Etter en tid ble han overført til Trondheim der han ble innsatt på Vollan fengsel den 25. mars 1942.¹²⁰

Sara Bernstein ble også overført til Trondheim, der hun i avhør må ha overbevist tyskerne om at hensikten med deres reise ikke var å flykte fra landet. Hun ble i hvert fall satt fri igjen, og den 17. april 1942 ble også Oscar Bernstein sluppet ut av Vollan fengsel. Sammen med Oscars mor dro de deretter tilbake til Narvik. Hans mor, Cecilie Bernstein, forlot imidlertid snart Narvik igjen og dro nå til Oslo.

Da Statspolitiet slo til med sine omfattende aksjoner høsten 1942, hadde Oscar og Sara Bernstein i Narvik allerede en tid ant at noe slikt kunne skje. De hadde vurdert flukt, kanskje over Bjørnefjell til svenskegrensa, men fant det håpløst på grunn av sterkt tysk vakthold.¹²¹ I denne situasjonen simulerte Oscar Bernstein syk for tredje gang. Han hadde håp om at det kunne åpne seg muligheter for å slippe unna.

I Narvik var de fleste jødiske menn, som nevnt, arrestert allerede sommeren 1941. Høsten 1942 kan han likevel ha fått et konkret tips om kommende storaksjon mot jøder eller ha ant at en aksjon var like forestående. I hvert fall simulerte Oscar Bernstein syk og ble innlagt i Narvik sykehus den 25. oktober 1942, altså dagen før storaksjonen mot jødiske menn.¹²² Under oppholdet i Sydspissen fangeleir i 1941 hadde han simulert magetrøbbel, og under det følgende oppholdet i sykehuset i Tromsø hadde han fått «fastslått» en alvorlig diagnose. Gjennom det siste året fram til høsten 1942 hadde han passet på å opprettholde inntrykket av at han var syk, slik at en eventuell innleggelse skulle virke troverdig. Nå spilte han på den samme diagnosen.

Som lege med praksis i Narvik gjennom to år var Oscar Bernstein trolig godt kjent med sine sykehuskolleger i byen. Det er dermed også godt mulig

118 Disse hendelsene er omtalt flere steder, bl.a. Komissar (1992), s. 55ff og Bruland (2017), s. 134f

119 Komissar (1992), s. 56

120 RA/RAFA-5969 Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD, Fc 1 Fangeprotokoll Vollan fengsel

121 Komissar (1992), s. 56f

122 Innleggingsdatoen angis flere steder: <http://scandinavianjewish.blogspot.com/2016/01/oscar-berstein-27.html>, s. 5 (lest 5.12.2018); RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 2, mp. Arrestasjon av jøder, jøder utenbys, sak 109, avskrift av uttalelse 5.1.1943 fra overlege E. Borch-Johnsen, Narvik sykehus

at både sykdomsanfallet og innleggelsen i sykehuset i Narvik den 25. oktober var planlagt og organisert i samarbeid med sykehuset. I ettertid berettet overlege Erling Borch-Johnsen (1897–1962) om innleggelsen og behandlingen ved sykehuset i Narvik. Han hadde selv vært borttreist på dagen for innleggelsen, men hevdet at «*det er sikkert nok at innleggelsen skjedde for at arrestasjon kunne unngås, selv om journalen, som rimelig nok er, ikke gir noen som helst opplysning om dette.*»¹²³ Ved innleggelsen ble det også foretatt en operasjon «*for å gjøre det hele mest mulig uangripelig*». I ettertid fortelles det også at «*Gestaposjef Schmidt fikk se røntgenbildene som han ikke skjønnte noe av enda Borch-Johnsen forklarte alt han så.*»¹²⁴

Legene som la han inn i sykehuset og som foretok operasjonen, gjorde dette for å hindre at han skulle bli arrestert og sendt til Oslo. Den som fulgte opp «pasienten», var overlege Erling Borch-Johnsen. De neste fem månedene arbeidet han aktivt for å hindre at Oscar Bernstein ble hentet ut av sykehuset.¹²⁵ Borch-Johnsen hadde under kampene om Narvik i 1940 vunnet tyskernes tillit da han utførte et stort arbeid med å behandle sårede soldater uten å skjelve mellom venn og fiende. Etter dette hadde han også mottatt personlig takkebrev fra Reichskommissar Terboven (1898–1945). Han nøt stor tillit blant tyskerne i Narvik, men i ly av dette var han en ledende motstandsmann i området bl.a. som leder for både Milorg og den illegale etterretningsorganisasjonen XU.¹²⁶

Under storaksjonen mot jødiske kvinner og barn den 26. november 1942 ble også Sara Bernstein arrestert. Hun ble fraktet til Oslo og innsatt i Statspolitiets fengsel Bredtveit.¹²⁷ Bare ei drøy uke senere ble hun sluppet fri og fikk dra tilbake til Narvik.¹²⁸ Løslatelsen var trolig bare ment som en utsettelse til en senere deportasjon. Sara Bernstein ble da også pålagt daglig meldeplikt for Statspolitiet i Narvik.

Oscar og Sara Bernstein fikk være i Narvik gjennom vinteren 1943. Sara Bernstein som gikk fritt i byen, søkte bl.a. om passvisum og innreisetilatelse

123 RA/S-4588 Fordelingsstyret for fangeanstalten, F 42, sak 7750, brev 14.11.1960 fra Narvik komm. Sykehus v/overlege E. Borch-Johnsen

124 Rognmo (2016), s. 15

125 Voje (2017 internett), s. 2

126 Erling Borch-Johnsens innsats under krigen er omtalt flere steder, bl.a. i Aas (2001), Rognmo (2016), Gogstad (1995), s. 106 og Ryeng (2009)

127 RA/S-1329 Statspolitiet, CI fangeprotokoller for Bredtveit fengsel, nr. 14 mottaksprotokoll

128 Det kan synes som om førstebetjent Hans Akerøy ved Statspolitiets kontor i Narvik bidro til denne løslatelsen. Se: RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 14, mp 22 Skriv vedk. jøder N-Ø, brev 21.1.1943 fra Hans Akerøy til inspektør A. Storvand, Statspolitiet Oslo; Hans Akerøy synes også senere å ha arbeidet til beste for paret Bernstein, men hans motiver for dette er uklare

til Sverige for seg og mannen.¹²⁹ Svenske myndigheter innvilget søknaden, men det tyske sikkerhetspolitiet ga aldri den nødvendige utreisetilattelse.

Utpå vinteren 1943 ble Oscar Bernstein utskrevet fra sykehuset og fikk være i Narvik. Situasjonen var likevel høyst utrygg, slik han selv beretter det i ettertid: «*Men gleden over å være sammen igjen er formørket av bekymringen for familien og vissheten om at vi bare har fått en kort utsettelse. Vi har venner i motstandsbevegelsen som gjerne vil hjelpe oss, men tyskerne har strammet inn på meldeplikten og vi blir stadig sterkere overvåket.*»¹³⁰

Den 25. februar 1943 gikk den siste store jødedeportasjonen med skipet *Gotenland* fra Oslo. Det ble tydeligvis ikke gjort noe forsøk på å få parene Bernstein fraktet til Oslo, slik at de kunne bli sendt ut av landet. Da ble Sara Bernsteins mor og tre søsken deportert, hennes far og en bror var blitt deportert i november 1942. En måned senere, i slutten av mars måned 1943, ble det så bestemt at Oscar og Sara Bernstein skulle sendes sørover mot en høyst uviss skjebne. Oscar Bernstein ble igjen innlagt i sykehuset, men fredag 26. mars 1943 ble han og kona hentet og fraktet til kaien av Statspolitiets Hans Akerøy (1894–1974).¹³¹ De skulle fraktes sørover med båt. Men slik gikk det ikke. Reisen var utsatt, og Hans Akerøy tillot at Oscar Bernstein vendte tilbake til sykehuset. Neste morgen kom Akerøy igjen. Han hadde fått streng ordre om å sette ham i arrest inntil avreisen. Oscar Bernstein forsøkte å overtale ham til å få bli i sykehuset inntil avreise, men måtte bli med til politikontoret. Han fikk imidlertid anledning til å la overlege Erling Borch-Johnsen skrive ut en attest om sin tilstand.

Da de kom til politikontoret, ringte Hans Akerøy til avdelingskontoret i Tromsø og presenterte legeerklæringen om at Oscar Bernstein fortsatt hadde blødninger fra sitt sår og at det ville være mest betryggende om han fortsatt fikk være i sykehuset.¹³² Han fikk da tillatelse til å vende tilbake til sykehuset for videre opphold inntil avreisen. I ettertid opplyste Oscar Bernstein at han var syk, men at det var bestemt at han skulle bringes om bord i båten i sykekurv.¹³³

Situasjonen for Oscar og Sara Bernstein var prekær. Også deres medhjelpere i og utenfor sykehuset skjønte at de umiddelbart burde forsøke

129 RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 2, mp: arrestasjon av jøder, jøder utenbys, sak 109, brev 17.12.1942 fra Statspolitiet Narvik v/politiførstebetjent Hans Akerøy til Statspolitiet Oslo

130 Komissar (1992), s. 58

131 RA/S-3138 Landssvikarkivet, 44 Narvik pkm., Da 3, Anr. 3/45 Akerøy, Hans Peder, dok. Nr. 92 rapport fra avhør av Oscar og Sara Bernstein 16.3.1946

132 Ibid., Dok. Nr. 132, Utskrift fra vaktjournalen for 27.3.1943, Statspolitiet Narvik

133 RA/S-1725 Legasjonen i Stockholm, Del 1, Da 447, mp. Spesialrapporter Kjesäter. Unummererte 1.4.–14.5.1943, 1. april 1943 Oscar Emanuel Bernstein

å rømme. Statspolitiets tillatelse til å overnatte i sykehuset natta før planlagt avreise, var trolig viktig i fluktplanen som raskt ble iverksatt.

Etter å ha vendt tilbake til sykehuset i Narvik den 27. mars 1943 rømte Oscar Bernstein samme kveld. Flukten ble trolig planlagt av overlege Erling Borch-Johnsen i nært samarbeid med motstandsfolk innen NSB. De sørget for å frakte paret over grensa til Sverige med tog.¹³⁴ Neste dag kontaktet Erling Borch-Johnsen Statspolitiet i Narvik med beskjed om at Oscar Bernstein var forsvunnet fra sykehuset.¹³⁵ Han hevdet at flukten ble oppdaget da han samme morgen gikk morgenvisitten. I ettertid er det fortalt om dr. Borch-Johnsen at denne morgen «*var han 'fortørnet', for han mente pasienten ikke kunne overleve lenge med et så stort magesår! Noe Schmidt var enig i!*»¹³⁶ Den nevnte «*Schmidt*» var fra det tyske sikkerhetspolitiet. Erling Borch-Johnsen spilte tydeligvis ut rollen sin for å svekke eventuelle mistanker om at han selv hadde vært involvert i flukten.

I avhør for en norsk tjenestemann etter ankomsten til Sverige ville ikke Oscar Bernstein si noe om «*hvordan flukten blev iverksatt og ved hvis hjelp... Han uttaler at han står i takknemlighetsgjeld til flere personer, som han gjerne skulle ville gå i døden for og som han har gitt sitt æresord på å ikke navngi. Jeg fikk inntrykk av at legene ved sykehuset hadde vært vidende om rømningen / Det ovennevnte er strengt konfidientielt. Bernstein påstår at det vil få de mest tragiske følger hvis dette på noen måte blir offentliggjort, og han uttaler seg under uttrykkelig forutsetning av at jeg ikke sendte inn uten å gjøre oppmerksom på dette.*»¹³⁷

Etter rømningen slo Statspolitiet straks alarm ved å melde fra til det tyske sikkerhetspolitiet, Statspolitiets avdelingskontor i Tromsø og Grensepolitiet. Dessuten ble det sendt telegram om rømningen til Statspolitiets leder i Oslo. Alarmen om rømningen hadde imidlertid ingen virkning. Oscar og Sara Bernstein passerte raskt grensa til Sverige. Det er mulig at Erling Borch-Johnsen hadde fått melding om at toget hadde tilbakelagt de få milene fra Narvik til svenskegrensa, slik at Bernsteins allerede var i sikkerhet i Sverige da han meldte fra om flukten til Statspolitiet.

Ekteparet Bernstein klarte å komme seg i sikkerhet. Det var trolig flere faktorer som bidro til at de greide å flykte. Oscar Bernsteins til sammen tre tilfeller av å simulere syk, med to lengre sykehusopphold, er én viktig faktor. Her var det muligens også av betydning at han selv var lege. Dermed var

134 Denne flukten er omtalt flere steder, bl.a. i Ulstein (1995), s. 160f

135 RA/S-3138 Landssvikarkivet, 44 Narvik pkm, Da 3, Anr. 3/45 Akerøy, Hans Peder, Dok. Nr. 132 utskrift fra vaktjournalen, Statspolitiet Narvik

136 Rognmo (2016), s. 15

137 RA/S-1725 Legasjonen i Stockholm, Del 1, Da 447, mp. Spesialrapporter Kjesäter. Unummererte 1.4.–14.5.1943, 1. april 1943 Oscar Emanuel Bernstein

han trolig i stand til å finne aktuelle lidelser som kunne simuleres. De legene han forholdt seg til, hadde kanskje også lettere for å identifisere seg med ham som kollega. De var derfor muligens også mer tilbøyelige til å bistå ved å «dokumentere» og gjerne forsterke den valgte diagnosen. Dette gjelder den tyske leirlegen i Sydspissen fangeleir som fikk han innlagt på Tromsø sykehus, de to overlegene Erling Skouge og Erik Poppe ved sykehuset i Tromsø og ikke minst overlege Erling Borch-Johnsen ved Narvik sykehus.

En annen faktor av betydning er søknaden om pass og innreisetillatelse til Sverige. Søknaden ble innvilget av svenske myndigheter, mens det tyske sikkerhetspolitiet aldri fulgte opp. Forsøket på å få reise til Sverige på legalt vis førte derfor ikke fram. Likevel bidro det bl.a. til at Statspolitiet tilbakekalte ordren om å sende paret til Oslo i januar 1943. Dermed trakk transporten ut i tid, slik at de fortsatt fikk være i Narvik utover vinteren framfor å bli fraktet til Oslo. Om det hadde skjedd, ville de kanskje ha blitt deportert med MS *Gotenland* i februar 1943.

For det tredje var det utvilsomt viktig at de tre norske legene som ble involvert i saken, alle var sentrale i motstandsarbeidet i henholdsvis Tromsø og Narvik. Det er uklart om dette bare var tilfeldige sammenreff eller om det lå en form for plan bak. Bruken av det illegale kontaktnettet til Erling Borch-Johnsen var trolig viktig. Slik ble det mulig å få smuglet Oscar og Sara Bernstein ut av landet med jernbanen.

Et fjerde forhold som kan ha vært av betydning, er opptredenen til førstepolitibetjent Hans Akerøy ved Statspolitiets kontor i Narvik. Ved rettsoppgjøret etter krigen fikk han streng straff for sin opptreden i krigsårene.¹³⁸ Etter at dommen var falt kontaktet han overlege Erling Borch-Johnsen og ba ham om å gi en uttalelse om deres kontakt under krigen. I august 1948 skrev den tidligere aktive motstandsmannen om den landsvikdømte statspolitimannen Hans Akerøy: *«Jeg vil da først fremholde hans aktive innstilling for å hjelpe jøder, som han hadde anledning til å gjøre noe for. – Han oppnådde at fru Sara Bernstein fikk lov til å reise tilbake fra Bredtvedt for å være hos sin mann dr. Bernstein, som for en fingert mavelidelse lå på Narvik sykehus i nærmere 5 mndr. – Også dette langvarige sykehusopphold blev kun muliggjort ved Akerøys bistand, og ved dr. Bernstein og frues flukt til Sverige var han aktivt medvirkende, idet, takket være ham kunne dr. Bernstein, som allerede skulle være sendt, forbli på sykehuset til den natt flukten var plan-*

138 RA/S-3138 Landssvikarkivet, 44 Narvik pkm, Da 3, Anr. 3/45 Akerøy, Hans Peder; notis om dommen i bl.a. Nordlandsposten 12.12.1946

lagt. / Etter flukten, som fant sted i jan. eller febr. 1944, ledet han med vilje etterforskningen i feil spor, for at flyktningene kunne vinne tid.»¹³⁹

En kan spørre seg hvorfor ikke Erling Borch-Johnsen på eget initiativ selv kontaktet politiet før rettssaken, men nå var han altså ganske klar i sitt syn på Akerøy. I en viss grad uttalte Sara Bernstein seg i samme retning. I en vitneforklaring 18. mars 1946 i forbindelse med saken mot Akerøy sa hun at «*Det er sandsynlig det var Akerøy som utvirket at jeg fikk reise tilbake til Narvik for å vente der til min mann ble så frisk at vi kunne sendes bort sammen*». ¹⁴⁰ Oscar Bernstein var derimot mer avvisende til at Hans Akerøy skulle ha hjulpet dem. Etter å ha forklart seg om en del faktiske forhold, avsluttet han med å si: «*Flukten vår hadde ikke Akerøy noe med. Jeg kjenner ellers ikke til at Akerøy har hjulpet oss på noe vis, foruten at han gav meg til-latelse til å innhente attest hos overlegen på sykehuset.*»

Forklaringene om Hans Akerøys rolle spriker. Det står fast at han fikk en dom på mange års fengsel. På den annen side ga en av de mest sentrale motstandsfolkene i Narvik, Erling Borch-Johnsen, støtte til ham. Oscar Bernstein var stort sett innlagt i vintermånedene 1942–43. Det er kanskje ikke så rart om han var ukjent med hvilken rolle Hans Akerøy eventuelt spilte i saken. Dersom Akerøy virkelig arbeidet aktivt for å berge ekteparet Bernstein, måtte det selvsagt foregå høyst forsiktig. Heller ikke Bernsteins burde bli kjent med det. Dette kan kanskje forklare Oscar Bernsteins lite positive uttalelse om Akerøy.

Det er vanskelig å vekte betydningen av Hans Akerøys rolle. Likevel kan det synes som om hans handlinger var én av mange faktorer som i et samspill førte til at Oscar og Sara Bernstein ikke ble sendt til Oslo, men lyktes i å komme seg i sikkerhet i Sverige.

De fleste jøder som ble innlagt i sykehus fra høsten 1942, lå der for ordinære somatiske lidelser. Det var imidlertid også en del som ble innlagt i institusjoner for mer spesielle lidelser, som tuberkulose og psykiske lidelser. Jeg skal her ta for meg noen eksempler på innleggelses ved slike institusjoner.

139 RA/S-3138 Landssvikarkivet, 44 Narvik pkm, Da 3, Anr. 3/45 Akerøy, Hans Peder, dok. Nr. 191.
(Her oppgis feil tidspunkt for Bernsteins flukt som fant sted i mars 1943)

140 Ibid., dok. Nr. 92.

Tuberkulosesanatorier

Under 2. verdenskrig var tuberkulose fortsatt en fryktet sykdom, selv om det i løpet av krigsårene kom i gang viktige tiltak mot sykdommen. Rundt om i landet var det fra tidlig på 1900-tallet opprettet flere titalls sanatorier for behandling og pleie foruten over hundre tuberkulosehjem med hovedvekt på pleie. Det ble lagt stor vekt på betydningen av frisk luft i behandlingen. Disse institusjonene ble derfor gjerne lagt utenfor byer og ganske avsides.

Også tyskerne fryktet smittefaren og tok allerede i 1940 initiativet til skjermbildefotografering.¹⁴¹ Med den frykten for tuberkulosen som rådet, skulle en tro at innleggelse ved tuberkuloseinstitusjoner måtte være velegnet for å unngå arrestasjon. Ifølge mine undersøkelser er det bare seks tilfeller der jøder ble innlagt ved tuberkulosepsykiatri i forbindelse med aksjonene mot jødene høsten 1942. En grunn til dette kan være at tuberkulosesanatoriene lå usentralt. Da aksjonene mot jødene ble satt i verk, var det uaktuelt å legge ut på lengre reiser for å komme til et slikt sykehus. Dessuten ble det kanskje ansett som tryggere å gjemme seg bort som pasient ved et sykehus i storbyen, der det var lettere å forsvinne i mengden. Der hadde jødene sine kontaktnett og der var det trolig enklere å få kontakt med hjelpere som kunne bistå med flukt videre til Sverige.

I hvert fall fire av tilfellene der jøder ble innlagt på tuberkulosehjem, skjedde ved bruk av falske diagnoser. Jeg vil her presentere et par av dem, idet de illustrerer hvordan både «pasientene» og helsepersonell viste initiativ, mot og kløktighet i vanskelige situasjoner.

Talvik tuberkulosehjem – Hugo Adler

I mars 1940 fikk Talvik tuberkulosehjem i Alta i Finnmark tilsatt en ny assistentlege, den tsjekkiske legen Hugo Adler (1895–1967). Han var blant de få jødiske legene fra Tyskland, Østerrike og Tsjekkoslovakia som i tida før 9. april 1940 fikk anledning til å komme til Norge og arbeide som lege. Dette ble bestemt i statsråd den 20. oktober 1939 etter en tilråding fra helsedirektør Karl Evang (1902–1981).¹⁴² Hugo Adler hadde bakgrunn som leder av Tsjekkoslovas største tuberkulosepsykiatri med 350 sengeplasser og var en anerkjent lege og forsker.¹⁴³

¹⁴¹ Ongre (2008)

¹⁴² RA/S-1001 Statsrådssekretariatet, Ac 119, sak nr. 2512

¹⁴³ RA/S-0021 Sosialdepartementet, 2. Medisinalkontor, Db-153, mp. Licentia practicandi for 11 utenlandske leger 1939–1940, gjenpart av brev fra Direktøren For Det Civile Medisinalvesen til Det Medisinske Fakultet 18.9.1939, side 6

Det ble bestemt at Hugo Adler skulle få stilling som assistentlege ved Talvik tuberkulosehjem, en stilling «*hvortil det ikke har vist seg mulig å skaffe norsk søker*», som Evang skrev. Hugo Adler og hans familie kom til Oslo i slutten av februar 1940, og i mars kunne de reise til Talvik.¹⁴⁴ Bare få uker etter at han hadde begynt arbeidet i Talvik, kom den tyske invasjonen, og Norge var snart okkupert av det samme naziregimet som familien Adler hadde flyktet fra.

Det gikk ikke mange månedene før tyskerne ble kjent med at jødiske leger arbeidet i Norge etter å ha flyktet fra naziregimet i hjemlandet, og de reagerte raskt.¹⁴⁵ Tidlig i august 1940 innkalte Terbovens juridiske ekspert, Rudolf Schiedermaier (1909–1991), Sosialdepartementets ekspedisjonssjef, Theodor Gerhard Thorsen (1878–1958), til et møte. Der spurte Schiedermaier bl.a. om departementet «*var oppmerksomme på at enkelte av de omtalte leger var jøder*».¹⁴⁶ Thorsen svarte da at «*vi her i landet ikke pleiet å skille folk etter rasehensyn*».

Saken førte til omfattende korrespondanse mellom norske og tyske myndigheter utover sommeren og høsten 1940. Om norske NS-myndigheter høsten 1940 ikke var spesielt opptatt av å verne jødiske flyktninger, var de opptatt av å sikre skikkelig legedekning ved sykehusene. Derfor argumenterte Sosialdepartementet for at minst tre av legene, deriblant Hugo Adler, burde få fortsette i sine stillinger ut året 1940.

I brev til Schiedermaier i slutten av august viste departementet til at Medisinaldirektøren hadde uttalt at «*Dr. Hugo Adler er en meget ansett tuberkulose-spesialist...*». Medisinaldirektøren mente at «*... det er av meget stor betydning for tuberkulosearbeidet i Nord-Norge at herr Adler får anledning til å fortsette sitt arbeide i Talvik*».¹⁴⁷ Mens Medisinaldirektørens kontor i august argumenterte for at bl.a. Hugo Adler fortsatt burde få arbeide som lege, ble tonen annerledes etter at den nye medisinaldirektøren, Thorleif

144 Familien reiste til Norge 26.2.1940 ifølge RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 15, mp 25, undermappe: Jüdische Ärzte, skriv 28.7.1940. Datoen 26.2.1940 angis også som ankomstdato til Norge for Adlers datter Hanna på hennes meldeskjema utfylt 12.8.1943, arkiv: RA/S-1708 Sosialdepartementet, Våre falne, serie Ee Sakarkiv, boksene 172–197 jøder i Norge alfabetisk

145 RA/S-0021 Sosialdepartementet, 2. Medisinalkontor, Db 153, mp. Forespørsler og lisenssøknader 1933–1940, brev 12.7.1940 fra Der Reichskommissar, Verwaltungsabteilung til Sosialdepartementet; RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 15, mp 25, undermappe: Jüdische Ärzte, skriv 26. og 28.7.1940

146 RA/S-0021 Sosialdepartementet, 2. Medisinalkontor, Db 153, mp. Licentia practicandi for 11 utenlandske leger 1939–1940, P.M. Konferanse på Rikskommissærens kontor, fredag 9. august 1940; se også omtale av forholdet i Hem & Børdahl (2001)

147 RA/S-0021 Sosialdepartementet, 2. Medisinalkontor, Db 153, mp. Forespørsler og lisenssøknader 1933–1940, brev 29.8.1940 fra Sosialdepartementet til Dr. Schiedermaier, Rikskommissærens kontor, Stortinget. Medisinaldirektørens brev som det her vises til, er fra 16.8.1940; når det her vises til uttalelse fra Medisinaldirektøren, må det nok ha vært tale om embetet som sådan idet det først fra 1. november 1940 ble utnevnt ny Medisinaldirektør etter Karl Evang som hadde fulgt med regjeringen til England etter den tyske invasjonen våren 1940.

Østrem (1892–1980), tiltrådte 1. november. Han var mer på linje med tyskerne og slo i brev 26. november 1940 kategorisk fast at de aktuelle utenlandske legene måtte fjernes: «*Like så lite som der tidligere har foreligget noe medisinsk behov for disse utenlandske leger i Norge, like så litt (sic) kan der idag anføres noen saklig begrunnelse for deres fortsatte virke her i landet, i hvis interesse det i det hele tatt ikke kan være å beholde dem*».¹⁴⁸

Sosialdepartementets fagfolk ga ikke opp, og gjorde minister Birger Meidell (1882–1958) «*opmerksom på de vanskelige lægeforhold ved Talvik lægedistrikt og tuberkuloseanstalten der samt at det vil bli vanskelig, antagelig umulig, å skaffe kompetent læge der i dr. Adlers sted. Videre at denne læge var en stor kapasitet på sitt område m.v.*»¹⁴⁹ Etter å ha blitt kjent med Østrens syn, kommenterte Meidell at han nå ikke kunne gjøre noe mer.

De utenlandske legene skulle ikke lenger ha tillatelse til å arbeide i Norge, og Hugo Adler ble i desember 1940 fratatt arbeidstillatelsen som lege.¹⁵⁰ I praksis fortsatte han sitt virke i Talvik helt fram til aksjonene mot jødene høsten 1942. Grunnen er uklar, men muligens innså både NS-myndighetene og tyskerne likevel behovet for å opprettholde forsvarlig legedekning ved tuberkulosehjemmet i Talvik.

Ved den første aksjonen mot jødiske menn i slutten av oktober 1942 ble også Hugo Adler anholdt. Han ble hentet i Talvik og ført til det tyske sikkerhetspoliti i Hammerfest.¹⁵¹ Tyskerne var engstelige for tuberkulose-smitte. Trolig fordi han arbeidet ved et tuberkulosehjem, ville de la en tysk lege undersøke Hugo Adler før han skulle sendes sørover.

Det viste seg at den tyske legen som undersøkte Adler, kjente ham som kollega fra før krigen. Hugo Adlers kone, Zdenka, som ikke var jødisk, hadde fulgt med til Hammerfest, og hun var tydeligvis uredde og handlekraftig. Da hun oppfattet at den tyske legen kjente hennes mann, trakk hun ham til side.¹⁵² Hun skal i samtalen ha argumentert med at det kunne komme ham til gode senere om tyskerne tapte krigen, dersom han bidro til å redde Hugo Adler. Hun skulle også ha foreslått at legen skulle utstede

148 RA/S-0021 Sosialdepartementet, 2. Medisinalkontor, Db 153, mp. Licentia practicandi for 11 utenlandske leger 1939–1940, brev fra Direktøren for det sivile medisinalvesen Oslo 26.8.1940

149 RA/S-0021 Sosialdepartementet, 2. Medisinalkontor, Db 153, mp. Forespørsler og lisenssøknader 1933–1940, internt notat 28.11.1940 i undermappe for konsept fra eksp.sjefen til Dr. Schiedermaier

150 RA/S-1725 Utenriksstasjonene, Legasjonen/Ambassaden i Stockholm, Arkivdel 1, Da, 67/6: Fol IIB 02/36 Nansen-kontoret. Hjelp til internasjonale flyktninger, statsløse m.m. Bind II, Periode 30.5.1940–4.10.1945: Hugo Adler, Brev 13.12.1944

151 Anholdelsen og de videre hendelsene med Hugo Adler er omtalt i flere artikler og bøker, bl.a.: Ellingsgård (1966), Ballo (1994), Skogheim (1998), Skogheim (2014), Solsvik (2015), Watts (2016)

152 Solsvik (2015). Her gjengis historien slik Hugo Adlers sønn beretter den

en attest om at Hugo Adler led av tuberkulose, slik at han kunne returnere til Talvik som pasient ved tuberkulosehjemmet.

Den tyske legen gikk med på opplegget. Sammen med overlegen ved Hammerfest sykehus, Johan Borchgrevink (1885–1959), undersøkte han Hugo Adler og fant at han led av tuberkulose.¹⁵³ Da denne falske diagnosen ble fastslått, kunne legene dra nytte av at Adler under medisinstudiene var blitt lettere smittet av tuberkulose. Røntgenbildene viste spor etter tuberkulose på lungene, noe som bidro til å underbygge den falske diagnosen.

Denne framstillingen, som er basert på beretninger om hendelsene i ettertid, bekreftes i hovedsak av samtidige kilder. Den 28. oktober 1942 sendte politiet i Hammerfest telegram til Statspolitijefen i Oslo.¹⁵⁴ De opplyste at Adler var blitt undersøkt av to tyske og én norsk lege som hadde avgitt erklæring om at han led av en høyresidig lungetuberkulose. De tre legene mente at han ikke var i stand til å reise, men måtte ha en liggekur og unngå alle fysiske anstrengelser. Nå ba politiet i Hammerfest om å få vite hvordan de skulle forholde seg.

Statspolitiet i Oslo tok saken alvorlig. Statspolitiets sjef Marthinsen ble informert per telegram den 28. oktober kl. 19.55. Han bestemte at saken skulle ligge i bero til neste dag og blanketten ble påført merknadene «*Må vel ligge*» og «*Bør isoleres*». Tre dager senere kom svaret fra Statspolitiet i Oslo: «*Adler Talvik skal ikke arresteres men politiet maa holdes ajour med hans oppholdssted*».

Etter dette ble Hugo Adler sendt tilbake til Talvik og innlagt som pasient. Innleggelsen skjedde i samarbeid med legene Peder Foss (1903–1990) og Erik Fjøsne (1906–1994). Den 20. november 1942 sendte Statspolitiet i Oslo telegram til politimesteren i Hammerfest med ordre om at Hugo Adler om mulig skulle transporteres til Oslo snarest.¹⁵⁵ Den 26. november svarte politimesteren med å sende et telegram til Statspolitiet. Dette besto bare av en kopi av innholdet i tidligere korrespondanse med bl.a. legenes erklæring av 28. oktober om at Hugo Adler var alvorlig syk. Politimesteren ba også på nytt om nærmere beskjed om hva han skulle gjøre.

Statspolitiet sendte nytt telegram den 28. november om at Adler om mulig skulle transporteres til Oslo. Politimesteren i Hammerfest synes nå å ha grepet fatt i at Statspolitiet tok forbehold ved å si «*om mulig*». Han drøydde saken ytterligere til den 5. desember før han sendte brev til Statspolitijefen om saken. Der anbefalte han at Hugo Adler skulle slippe arrestasjon pga. sin «*helbredstilstand*», noe som innebar at han ikke skulle arres-

153 Opplysningen om dr. Johan Borchgrevinks medvirkning er gitt i bl.a. Ellingsgård (1966)

154 RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 2, sak 229 Gutmann, Adler

155 RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 2, sak 229 Gutmann, Adler

teres som ledd i aksjonene mot jødene. Politimesteren viste også til telegram mottatt den 2. desember fra lensmannen i Talvik.¹⁵⁶ Lensmannen siterte der en ny legeattest, denne gang fra overlege Peder Foss ved Talvik tuberkulosehjem: «*Dr. Hugo Adlers tilstand er ikke bedret siden undersøkelsen i Hammerfest 28.10 d.å. Jeg understøtter tysk legeattest av samme dato ifølge hvilken Dr. Adler paa grunn av lungetuberkulose medisinsk sett ubetinget maatte gjennomgaa en liggekur i de nærmeste maaneder. Dette er medisinsk sett fortsatt ubetinget nødvendig saa meget mere som dr. Adler siden undersøkelsen den 28.10. d.å har hatt en ny lungeblødning*».

Foruten å tilrå at Hugo Adler ikke skulle arresteres, er det også mulig at politimester Sverre Hoem (1885–1966) sørget for at dr. Foss i Talvik nå skrev en ny legeattest som han kunne sitere i sitt tilsvarende til Statspolitiet. Den 17. desember fikk lensmannen i Talvik ordre om å sørge for at Hugo Adler ble framstilt for Statspolitiet i Tromsø. Men heller ikke den ordren ble fulgt. Lensmann Olav Lund (1901–1974) sendte neste dag rapport til politimesteren om at Hugo Adler fortsatt var dårlig.¹⁵⁷ Han var «*helst en tanke verre*» enn da dr. Foss hadde sendt sin erklæring noen uker tidligere, og var smittefarlig. Derfor hadde lensmannen latt være å følge opp ordren.

I slutten av desember sendte så politimesteren i Hammerfest brev til Statspolitiet og vedla lensmannens brev av 18. desember.¹⁵⁸ I mellomtida hadde lensmann Lund også orientert politimesteren om at Hugo Adlers tilstand var blitt ytterligere forverret. Han hadde hatt en «*blodstyrtning*», slik at det ble ansett som umulig å transportere ham sørover.

Etter dette synes det som om Statspolitiet ga opp forsøkene på å få arrestert Hugo Adler. Det er mulig at både lensmannen i Talvik, politimesteren i Hammerfest og Statspolitiet virkelig trodde på den konstruerte forklaringen om at han var alvorlig syk. Det er også mulig at selve diagnosen med smittsom lungetuberkulose var såpass skremmende at politiet ikke ønsket å flytte ham ut fra tuberkulosehjemmet i Talvik.

Men det kan også være en annen grunn til at den falske diagnosen ikke ble avslørt av politiet og at Statspolitiets ordrer om arrestasjon og transport sørover ikke ble fulgt opp. Det kan tenkes at også det lokale politiet deltok i arrangementet. To av politimennene som sto sentralt i denne saken, lensmann Olav Lund i Talvik og politifullmektig Paul Greftegreff (1908–1982) i Hammerfest, var begge til dels aktive NS-medlemmer som fikk sine dommer i rettsoppgjøret etter krigens slutt. Deres overordnede, politimes-

¹⁵⁶ RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 1, sak 66 Adler

¹⁵⁷ Ibid.

¹⁵⁸ RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 13, mp 21 vedr. jøder A-H, Adler, Gutmann, brev 29.12.1942 fra Politimesteren i Vest-Finnmark til Statspolitisjefen

ter Sverre Hoem, var derimot ikke NS-medlem, og det er mulig at han, i samarbeid med overlege Peder Foss i Talvik, sto bak det som kan oppfattes som trening og direkte motarbeidelse av Statspolitiets ordre om å arrestere Hugo Adler.

To pensjonerte lærere i Talvik, Giertrude Giæver (1880–1962) og Laura Bredal (1884–1970), var blitt godt kjent med Hugo Adler i løpet av de to og et halvt år han hadde bodd på stedet. Det er hevdet at også de gjorde en innsats for å berge ham.¹⁵⁹ Giertrude Giæver skal ha hatt gode kontakter innen politiet i Hammerfest og skal ha bedt dem gjøre det de kunne for å hindre at Hugo Adler ble anholdt og sendt sørover. Det er mulig at hennes innsats kan være noe av grunnen til at det lokale politiet synes å ha motarbeidet Statspolitiets ordre om å arrestere Hugo Adler.

De neste to årene fram til høsten 1944, da tyskerne iverksatte sin storstilte evakuering av befolkningen i Finnmark og Nord-Troms, var Hugo Adler innlagt som pasient ved Talvik tuberkulosehjem. Men han var ikke en ordinær pasient. I praksis fungerte han til dels som lege samtidig som han formelt var innlagt.

Flere beretninger, både fra pasienter og leger ved Talvik tuberkulosehjem, viser hvordan dette foregikk. Én pasient, Sverre Johansen fra Kvalsund, forteller f.eks. at Hugo Adler hadde eget værelse på hjemmet og «*når jeg var inne hos han så jeg masser av sykejournaler der, og han arbeidet som vanlig*».¹⁶⁰ En annen pasient, Arvid Johansen fra Alta, hadde samme erfaring med Hugo Adler som både lege og pasient. Han hevder at «*alle visste at dr. Adler var jøde, og at han fra høsten 1942 lå på avdelingen som pro forma tuberkulosepasient. Men om kveldene og nettene arbeidet han på røntgenrommet og i laboratoriet.*»

Giertrude Giæver fortalte i ettertid også om hvordan han ble vernet både ved hjemmet og i bygda: «*Den nye pasienten ble stelt godt med både av oversøster Laila og de andre. Han hadde fått et av søstrenes egne rom. Om dagen holdt han seg på værelset når tyskerne var i nærheten. Om kveldene arbeidet han ofte på kontoret. Og i vanskelige tilfeller med pasienter ble han ofte tilkalt av overlegen. / Men hver gang tyskerne kom og spurte etter ham, ble det svart at han var meget syk. Og når tyske leger kom for å undersøke ham, lå han i høy feber. Det ble siden fortalt at legene ved hjemmet brukte å gi ham sprøyter for å gjøre ham riktig varm. Det ble også sagt at det ble mikset med feberkurven hans og med temperaturmålet.*»¹⁶¹

¹⁵⁹ Se f.eks. Ellingsgård (1966) s. 76ff

¹⁶⁰ Skogheim (1998) s. 22

¹⁶¹ Ellingsgård (1966) s. 77; «oversøster Laila» som her nevnes, er trolig Laila Rotnes. Se RA/S-1291 Sosialdepartementet, Helsedirektoratet, H9 sykehuskontoret, Da 118/19, rapport fra stedlig ettersyn ved Talvik tuberkulosehjem 14.8.1941

Også dr. Gustav Vig (1916–1997) som kom til Talvik som assistentlege for distriktslegen i februar 1944, berettet om forholdene ved tuberkulosehjemmet: «*Da jeg kom til Talvik var det to leger der, overlege Foss og dr. Adler, tysk jøde som angivelig var pasient. Det var han i virkeligheten ikke... På Talvik tok de godt vare på dr. Adler, fabrikkerte litt feber og slikt småtteri som de sendte til Hammerfest, en eller annen tysk instans der, for kontroll. Dr. Adler skulle nemlig jevnlig være under kontroll fra tysk side*». ¹⁶²

Tyske leger kom en gang i måneden for å sjekke om han fortsatt var syk. ¹⁶³ Før slike kontroller skal Hugo Adler ha behandlet seg selv for å gjøre det hele mer troverdig. De studerte falske røntgenbilder og så «pasienten» som lå til sengs, gjerne med feber, og rapporterte at han ikke kunne sendes av sted.

Dr. Gustav Vig berettet også om en episode som styrker antagelsen om at tyske leger var kjent med at Hugo Adler var innlagt med falsk diagnose. Høsten 1944 var han i kontakt med en tysk lege i Hammerfest som spurte hvordan det gikk med Hugo Adler. Vig hadde da fulgt opp dekkhistorien ved å si at Adler, som kjent, var alvorlig syk: «*Da bare flirte han bredt og sa at jo, det visste han, for det var han som hadde sett røntgenbildene og behandlet opplysningene fra Talvik. Det er ikke tvil om at denne legen – han fortalte meg at han var østerriker – at han var fullstendig klar over at Adlers tuberkulose i det alt vesentlige var oppdiktet og at det som var å se på røntgenbildene var gamle forandringer. Det er ingen tvil om at han var fullstendig klar over dette, for måten han snakket om dette på levnet ingen tvil. Han sa det ikke rett ut, det turde han vel ikke, men mer indirekte (sic) kunne han ikke si det, at han godtok alt fra Talvik selv om han visste det var løgn*».

Både de fleste av de om lag hundre pasientene ved tuberkulosehjemmet og bygdefolket var kjent med at Hugo Adler bare spilte syk. Det var likevel ingen som røpet dette gjennom den tida spillet pågikk. ¹⁶⁴

Familien Adler synes i hovedsak å ha fått være i fred i Talvik de neste par årene. Et unntak var sommeren 1943, da de måtte fylle ut *Meldeskjema for jøder* for familiens to barn, Fritz (1931–) og Hanna (1934–). ¹⁶⁵ Våren 1943 gjennomgikk Innenriksdepartementets statsrettskontor systematisk *Spørreskjema for jøder i Norge* som var utfylt et år tidligere. Da hadde Hugo Adler fylt ut skjema og der oppgitt familiens to barn. Hans kone var ikke jøde, men ettersom han var jøde, ble Fritz og Hanna regnet som «halvjøder», som det i 1943 måtte fylles ut meldeskjema for. Jøder med bare én jødisk

¹⁶² Skogheim (1998) s. 23

¹⁶³ Solsvik (2015), s. 50

¹⁶⁴ Ibid., s. 50f

¹⁶⁵ RA/S-1708 Sosialdepartementet, Våre Falne, Ee, boks 172–197 jøder i Norge alfabetisk, mappene for Fritz og Hanna Adler

forelder skulle ikke omfattes av aksjonene mot jødene. Likevel må kravet om utfylling av skjema for barna ha skapt uro og usikkerhet om hva myndighetene kunne finne på av tiltak også mot dem.

Det virkelig dramatiske skiftet i situasjonen for familien Adler, kom ved evakueringen fra Talvik høsten 1944. Pasientene ved tuberkulosehjemmet ble da fraktet med båt sørover til Trondheim for å sendes videre til Oslo med tog. Dr. Peder Foss gjorde Hugo Adler kjent med at han hadde hørt at tyskerne ventet på ham i Trondheim. Det ble nå satt i gang en aksjon for å hindre at Hugo Adler ble tatt. Ved ankomsten til jernbanestasjonen i Trondheim ble familien Adler straks tatt hånd om av to personer som sa at de kom fra «undergrunnsbevegelsen».¹⁶⁶ De ble i mørke ført over til et nordgående tog der Hugo Adler ble gjemt i kullbingen, kona og de to barna ble plassert i en kupe. I en godt arrangert flukt ble de så fraktet over grensa til Sverige og i sikkerhet.

Redningsaksjonen for familien Adler skal ha blitt ledet av dr. Erik Fjøsne og sokneprest Brynjulf Olander Stuve (1905–1980).¹⁶⁷ Felles for disse to var at de hadde arbeidet i Talvik da familien Adler kom dit vinteren 1940, og at de høsten 1944 bodde i Trondheim. Erik Fjøsne hadde, som tidligere overlege ved Talvik tuberkulosehjem, vært delaktig i å få Hugo Adler innlagt som pasient to år tidligere. Nå, høsten 1944, arbeidet han ved Trondheim sykehus og stilte på nytt opp for å bidra til å redde Hugo Adler fra å bli tatt. Det er godt mulig at Erik Fjøsne nå var blitt kontaktet av sin kollega og etterfølger i Talvik, dr. Peder Foss, og bedt om å bistå. Brynjulf Olander Stuve på sin side, hadde vært sogneprest i Talvik i årene 1930 til 1940 da han ble sykehus- og fengselsprest i Trondheim. Dr. Fjøsne kjente godt til Hugo Adler fra tida i Talvik, og det er sannsynlig at også sogneprest Stuve rakk å bli kjent med den jødiske legen, selv om han ankom Talvik bare noen uker før Stuve flyttet til ny stilling i Trondheim.

En av de to fra «undergrunnsbevegelsen» som møtte familien Adler i Trondheim, var Laila Lund. Hun arbeidet som sykepleier ved sykehuset i Trondheim.¹⁶⁸ Dette er usikkert, men muligens var det dr. Erik Fjøsne, som da arbeidet samme sted, som hadde fått Laila Lund involvert i aksjonen for familien Adler. Den andre som møtte familien Adler i Trondheim, var trolig Laila Lunds søster, Helene «Søssa» Lund. Hun arbeidet ved Ut-Trøndelag politikammer. Der hadde hun tilgang til ferdig underskrevne pass som ble nyttet for flyktninger. Passene skal hun ha fått fra sin sjef, selv om

¹⁶⁶ Solsvik (2015), s. 61

¹⁶⁷ Watts (2016), s. 223

¹⁶⁸ Ibid.

han angivelig var nazist. Nå var det familien Adler som ble utstyrt med pass der de hadde fått norske navn.¹⁶⁹

Etter å ha kommet vel fram til Sverige, skrev Hugo Adler brev til den norske legasjonen i Stockholm der han selv oppsummerte sine opplevelser fra tida i Norge:¹⁷⁰

«Høyt ærede herr minister!

For noen dager siden mens vi var på turen sørover under evakueringen fra Finnmarken lyktes det meg med min familie å komme over til Sverige. Nå da jeg måtte forlate Norge føler jeg meg forpliktet å gi på Deres vegne uttrykk for min dype takknemlighet overfor mitt annet fedreland hvor jeg fikk oppleve så mange bevis av menneskelighet og hjelpsomhet som aldri før. Jeg håper at jeg en gang i fremtiden kan klare å gjengjelde minst en brokdel av alt det gode jeg mottok i Norge.

Jeg er tsjekkosllovakisk lege, mistet 1938, etter den tyske okkupasjonen av sudetområdet min stilling. Oktober 1939 fikk jeg ved Kongelig resolusjon arbeidstillatelse i Norge og ble ansatt som assistentlege ved Talvik tuberkulosehjem, men desember 1940 fratatt arbeidstillatelsen. Siden levde jeg med min kone og 2 barn først i Talvik takket være den enestående hjelpsomheten av våre norske venner.

Hvis vi skulde være så heldige å vende tilbake til vårt hjem så håper vi å opprettholde forbindelsen med Norge. Der har vi og våre barn lært at norsk ånd som i den øvrige verden knyttes til Deres store menn som Ibsen, Nansen, Amundsen, Bjørnson og mange andre, i virkeligheten er dypt forankret i hele folket opp til de ytterste fjorder i det høye nord.

– Mange takk for oss!

– Ærbødigst Dr. Hugo Adler samt familie: Zdenka, Fritz og Hanna Adler, f.t. mottagingsleir Rosöga, Strängnäs.»

Etter krigen vendte familien tilbake til Tsjekkoslovakia, og flyttet siden til Israel. Der fortsatte Hugo Adler sitt virke som lege, men beholdt kontakten med venner i Talvik.

Denne saken viser hvordan nærmest et helt lokalsamfunn stilte opp for å beskytte en jødisk lege. Et spesielt trekk er at også tyske leger tok del i opplegget. Legen Gustav Vig, som erfarte noe av situasjonen i Talvik, reflekterte over dette forholdet: *«Kanskje var de tyskerne som var i Hammerfest mer menneskelige enn de sydpå, – jeg vet ikke. I alle fall lot de ham være på Talvik, han og hans fru og to barn. Uten tvil må det ha vært tyske lege kolleger i Hammerfest som var sterkt medvirkende til dette»*. En mulig forklaring kan være at de involverte tyske legene ikke var helt på regimets politiske linje i synet på jøder og anså Hugo Adler mer som legekollega enn som jøde. Det talte kanskje også til hans fordel at han var en faglig anerkjent lege som trolig var respektert av sine kolleger.

¹⁶⁹ Solsvik (2015), s. 61

¹⁷⁰ RA/S-1725 Utenriksstasjonene, Legasjonen/Ambassaden i Stockholm, Arkivdel 1, Da, 67/6: Fol IIB 02/36 Nansen-kontoret. Hjelp til internasjonale flyktninger, statsløse m.m. Bind II, Periode 30.5.1940–4.10.1945: Hugo Adler, Brev 13.12.1944

Situasjonen var paradoksal. Det norske statspolitiet og tyske myndigheter fikk jevnlig foretatt medisinske undersøkelser av Hugo Adler for å sjekke om han var i stand til å bli arrestert og fraktet bort. Samtidig var de tyske legene i Hammerfest, som mottok og vurderte de medisinske prøvene fra norske legekolleger i Talvik, sannsynligvis kjent med at prøvene og røntgenbildene var forfalsket og at «pasienten» egentlig var frisk. Likevel fulgte de gjennom flere år opp dette spillet ved å la han bli værende ved Talvik tuberkulosehjem helt til evakueringen høsten 1944, da han sammen med familien ble fraktet over til Sverige.

Det framstår som klart at hele miljøet rundt Hugo Adler i Talvik bidro til å verne han mot å bli arrestert fra høsten 1942 til høsten 1944. Foruten de tyske legene i Hammerfest, gjaldt dette legekolleger og øvrig personale ved hjemmet, pasienter og bygdefolk for øvrig som kjente situasjonen. Tilsvarende gjaldt også for en stor del i en sak ved Luster sanatorium i Sogn.

Luster sanatorium – Isak Eidenbom

«En dag Eidenbom og jeg spaserer sammen i den store furuskogen og han forteller om Holocaust, kommer en av legene løpende. Han er rød i ansiktet og svett og tydelig særdeles engstelig. Han ber oss skynde oss tilbake og i seng. Det er kommet melding om at lastebiler med tyske soldater er på vei opp til sanatoriet.

Det er såvidt vi klarer å komme oss inn, får vrent av oss klærne og lagt oss til sengs.

Væpnede soldater omringer hele sanatoriet, strømmer inn i korridorer og sykesaler mens sykepleiere hurtig får laget i stand noen fine feberkurver for oss to. Men ettersøkingen gjelder ikke oss. Ryktene forteller om angiveri på folk fra 'Bjørn Vest' – geriljahæren i fjellene vestpå.»¹⁷¹

Det er Bjørn Simonnæs (1921–2015) som beretter denne historien i ei bok om sine opplevelser under krigen. Han var av tyskerne dømt til fem års straffarbeid for forsøk på å flykte over Nordsjøen til England våren 1941.¹⁷² Etter å ha sonet om lag halve straffen i Tyskland, utviklet han tuberkulose og ble hjemsendt med straffeutsettelse fram til mai 1945. Tilbake i Norge var han blitt innlagt til behandling ved Luster sanatorium i Sogn og tilbrakte resten av krigstida her. Hans medpasient var den jødiske bergenskjøpmannen Isak Eidenbom (1877–1956).

Mens Bjørn Simonnæs virkelig var syk, i hvert fall den første tida ved Luster sanatorium, var Isak Eidenbom frisk. Bjørn Simonnæs skrev i ettertid at Eidenbom var frisk *«men plassert på sanatoriet av overlege Gjessing.*

¹⁷¹ Simonnæs (1986), s. 126

¹⁷² Ibid., s. 36ff

*Bortgjemt her oppe i fjellet og glemt av nazigribbene».*¹⁷³ I ettertid er det da også sagt om Luster Sanatorium at: «*Under krigen var Sanatoriet på mange måtar som ein oase i ørkenen. Fleire vart hjelpte på ymse måtar då*».¹⁷⁴

Isak Eidenbom var en veletablert forretningsmann i Bergen. I mai 1942, i god tid før aksjonene mot jødene, hadde han forlatt byen og flyttet til Høyheimsvik i Sogn.¹⁷⁵ Ved Statspolitiets aksjon den 26. oktober, fikk lensmannen beskjed om å anholde ham. Neste dag måtte imidlertid lensmannen melde tilbake at dette ikke lot seg gjøre. Samme dag var nemlig Isak Eidenbom blitt innlagt ved Luster sanatorium med tuberkulose.

Distriktslegen i Luster, Johannes Hvidsten (1899–1971), sto for innleggelsen.¹⁷⁶ Av pasientjournalen framgår det at han hadde oppsøkt distriktslegen etter at han i to måneder hadde vært «*sterkt forkjølet med hoste og opspytt. . . Han ble undersøkt av distriktslegen, som anbefalte han specialundersøkt, og han ble innlagt her øieblikkelig*». Det ble umiddelbart tatt røntgenbilder av lungene og neste dag, den 27. oktober 1942, ble disse beskrevet i journalen: «*I nedre 1/3 del av lungene sees lateralt i lungefeldet en 4x6 cm stor uskarpt begrenset skygge.*»

De neste to og et halvt år, fram til frigjøringen våren 1945, lå Isak Eidenbom ved sanatoriet som alvorlig syk og smittefarlig tuberkulosepasient ved hjelp av en konstruert diagnose. Om lag hver måned gjennom krigsårene ble det tatt prøver og hans tilstand ble beskrevet i journalen. Han ble sjelden beskrevet som spesielt dårlig, men med noe varierende kroppstemperatur, at han tidvis klaget over «*sting i høyre side*» og over å være kortpustet. I én innførsel skrives det f.eks. at «*sist måned har pasienten sett dårlig ut*». Det ble trolig ansett som viktig at innførslene var troverdige om f.eks. en tysk lege skulle komme for å undersøke pasienten. Han burde ikke da framstå som særlig mye friskere enn det som framgikk av journalen, men samtidig måtte ikke journalinnførslene være så positive at han kunne risikere å bli ansett som frisk ved tysk kontroll. Det vesentlige var nok å understreke at han var smittefarlig.

Slik ble situasjonen til krigens slutt. I en omtale av denne saken skrev historikeren Per Kristian Sebak (f. 1978) at «*Det var ingen tyskere i Luster, og de få gangene det kom meldinger om at tyskere var på vei, fikk han i seg griseblod slik at han ble akutt dårlig.*»¹⁷⁷ Også Bjørn Simonnæs' beretning om episoden da sanatoriet fikk besøk av tyske soldater, viser at personalet

173 Ibid., s. 126

174 Sogn Dagblad 17.4.1982, s. 5

175 Sebak (2008), s. 195

176 Bergen byarkiv, Luster sanatorium, pasientjournal for Isak Eidenbom

177 Sebak (2008), s. 237

stilte opp for å verne om sine fiktive pasienter. De fikk dem på plass i sengene og fikk *«laget i stand noen fine feberkurver»* for dem før tyskerne ankom.

Ei snau uke etter frigjøringen, den 14. mai 1945, ble det gjort en siste innførsel i journalen til denne «pasienten», som nå også journalførende lege satte i anførselstegn: *«'Pasienten' reiser fra sanatoriet i dag. Han har ikke vært syk under oppholdet. Skyggen på røt foto 27/10 er artifiel, fremkalt ved lipiodol og vatt. Alle positive basillefund er falske. Han ble innlagt og beholdt i sanatoriet for å beskyttes mot jøde-deportasjonen. Har under hele oppholdet vist seg som en god nordmann og har som han selv sier: 'aldri trykket på en knapp».* Under legens innførsel har Isak Eidenbom selv skrevet: *«Reiser i dag frisk og rask, dette har jeg at takke Lyster sanat. særlig overlæge Smedsrud. Tusen tak til alle sanatoriets læger oversøster og søstre. Deres taknemlige og hengivne I. Eidenbom».*

Statspolitiet forsøkte altså ikke å arrestere Isak Eidenbom i oktober og november 1942. Ved aksjonen i november rapporterte politimesteren i Sogn til Statspolitiet at Isak Eidenbom var den eneste jøden i Sogn og Fjordane som ikke var arrestert og at han var innlagt ved Luster sanatorium.¹⁷⁸

Myndighetene var fullt klar over at Isak Eidenbom oppholdt seg ved sanatoriet. Som svar på spørsmål fra myndighetene om hvor lenge denne pasienten måtte bli værende, svarte f.eks. dr. Trygve Gjessing (1895–1961) i februar 1943: *«Vi har hos Eidenbom funnet tuberkelbasiller ved dyrkning. Han lider av en såkalt gammelmannstuberkulose som gjerne pleier å være meget kronisk og som har smittsomme perioder avbrutt av smittefrie. Han har i lengere tid hatt feber, men er f.t. oppgående. For øyeblikket er det meg meget vanskelig å uttale hvor lenge han bør oppholde seg her.»*¹⁷⁹

Både norske og tyske myndigheter fryktet for spredning av tuberkulose, og Statspolitiet i Bergen synes å ha vært overbevist om at Isak Eidenbom virkelig var syk.¹⁸⁰ I så måte var dette en velegnet diagnose for å unngå arrestasjon. Statspolitiet fulgte imidlertid med. I midten av mars 1943 ble politimesteren i Sogn bedt om å undersøke om pasienten da kunne transporteres til Oslo, men skrev samtidig: *«Hvis det er fare for livet om han transporteres eller han er smittefarlig bees De underrette oss.»*¹⁸¹ Politimesteren videresendte brevet til direktør Trygve Gjessing ved Luster sanatorium som meldte tilbake at *«jøden Isak Eidenbom lider av en smittefarlig tuberkulose. Man vil på det bestemteste fraråde at han p.t. flyttes fra sanatoriet».*

178 RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 1, mp. 9–10, brev 25.11.1942 fra Politimesteren i Sogn til Statspolitiet

179 RA/S-1564 Justisdepartementet, Tilbakeføringskontoret for inndratte formuer, Hcd 994, mp. 3, Brev 8.2.43 fra dr. Gjessing til bobestyrer, adv. K.Sig. Kleppe (1897–1980), Bergen

180 Sebak (2008), s. 236

181 RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 1, mp. 9–10, brev 13.3.1943 fra Statspolitiet ved politiinspektør Knut Rød til Politimesteren i Sogn

Statspolitiets politiinspektør Knut Rød fulgte opp dette med brev til Luster sanatorium tidlig i april 1943 med å pålegge direktør Gjessing «å påse at underretning i god tid blir gitt til Statspolitiets Oslo og Akeravdeling før overnevnte jøde blir flyttet eller utskrevet av sanatoriet».¹⁸² Myndighetene aksepterte diagnosen som så alvorlig at de lot «pasienten» bli liggende med instruks om at Statspolitiet skulle orienteres om han skulle skrives ut.

Der er uklart hvorfor Isak Eidenbom forlot Bergen og dro inn i Sognefjorden så tidlig som i mai 1942. Ett forhold kan kanskje bidra til å forklare dette. Isak Eidenboms kone og to voksne døtre bodde i Danmark. Parets sønn Alexander Eidenbom (1908–1972) hadde i 1941 rømt til England etter å ha vært engasjert i motstandsarbeid hjemme. Dette gjorde antakelig at også Isak Eidenbom følte seg i en utsatt situasjon. Det at han var alene i Bergen, gjorde det trolig rent praktisk enklere for ham å forlate byen og flytte til Sogn og et halvt år senere bli innlagt ved Luster sanatorium.

Bakgrunnen for at han ved starten av aksjonene mot jødene den 26. oktober 1942 ble innlagt som pasient ved Luster sanatorium er også noe uklar. Det er imidlertid noen forhold som kan inneholde elementer til forklaring.

Isak Eidenbom var onkel til den jødiske forretningsmannen Moritz Rabinowitz (1887–1942) i Haugesund. I 1901 hadde Moritz flyttet til Bergen. Han arbeidet i onkelens forretning i nesten ti år, før han flyttet til Haugesund og etablerte sin egen klesforretning.¹⁸³ Etter at Hitler kom til makten, framsto Moritz Rabinowitz som en sterk kritisk stemme til nazismen med bøker og artikler. I 1935 sendte han for eksempel telegram til president Roosevelt (1882–1945) og ba ham om å redde jødene i Tyskland.¹⁸⁴

Ved den tyske invasjonen i april 1940 var Moritz Rabinowitz blant de første tyskerne ville sikre seg. Han var forberedt på dette og søkte straks tilflukt i bygdene innenfor Haugesund. Her holdt han seg skjult i et drøyt halvår, men ble arrestert i desember 1940 og snart deportert til Tyskland og drept. Mens han lå i skjul, ble det arbeidet for at han kunne flykte med båt til England, men dette ble ikke noe av. Det er også kjent at motstandsfolk foreslo for ham at han kunne gå i skjul på Valen psykiatriske sykehus i det området han oppholdt seg, men heller ikke dette ble det noe av.¹⁸⁵ Det kan være verdt å merke seg at mens Moritz Rabinowitz i 1940 vurderte å skjule seg i et sykehus, gjennomførte hans onkel dette to år senere. Det

182 Ibid., brev 5.4.1943 fra Statspolitiet ved politiinspektør Knut Rød til direktøren ved Luster Sanatorium

183 Vestbø (2011)

184 Ibid., s. 153

185 Ibid., s. 185

kan ikke utelukkes at Isak Eidenbom kjente til at sykehusinnleggelse hadde vært et aktuelt forslag for nevøen et par år tidligere. De kan ha hatt kontakt da Moritz Rabinowitz holdt seg i skjul eller de kan ha drøftet slike muligheter før den tyske invasjonen.

Isak Eidenboms nevø var en markant antinazist allerede på 1930-tallet. Etter den tyske okkupasjonen kom også Isak Eidenboms sønn, og dermed fetter av Moritz Rabinowitz, Alexander Eidenbom, snart med i illegalt arbeid. Han deltok i motstandsgruppa til Kristian Stein (1901–1943) i Bergen og bidro til å finansiere og utgi illegale aviser.¹⁸⁶ I september 1941 sto han i fare for å bli tatt og flyktet til England. Der gikk han inn i det norske flyvåpenet. Han ble løytnant og bl.a. deltok i flere bombetokt over Tyskland. Etter sønnens flukt, ble Isak Eidenbom arrestert og forhørt, men snart løslatt. Likevel hadde han tidlig fått krigens og okkupasjonens realiteter tett på livet, og han var trolig bevisst at den jødiske befolkningen kunne bli utsatt for harde tiltak fra nazimyndighetene.

I så måte er det mulig at han bedre enn mange andre fanget opp signalene som kom da jødene vinteren 1942 først måtte gå til politiet og få stemplet en rød «J» i sine legitimasjonskort og deretter måtte fylle ut eget *Spørreskjema for jøder i Norge*. I ettertid er det kjent at begge disse tiltakene inngikk i forberedelsen til aksjonene mot jødene. Kort tid senere, i mai 1942, valgte Isak Eidenbom å forlate Bergen og flytte inn i Sognefjorden. Mens hans nevø, Moritz Rabinowitz, våren 1940 søkte tilflukt i fjordene innenfor Haugesund, flyttet nå Isak Eidenbom inn til fjordene innenfor Bergen. Likheten kan være tilfeldig og det er mulig at Isak Eidenboms flytting til Sogn ikke hadde noe å gjøre med hans situasjon som jøde. Likevel framstår denne parallellen som påfallende.

Den viktige grunnen til at han ble innlagt var kanskje at «*han kjente overlegen ved Luster Sanatorium godt*».¹⁸⁷ Dette kan muligens også bidra til å forklare hvorfor han flyttet akkurat til Luster i Sogn da han forlot Bergen. Når vi i ettertid vet hvordan direktør og overlege ved Luster Sanatorium, Trygve Gjessing, og hans stab fra første stund stilte opp og vernet om sin jødiske «pasient» gjennom to og et halvt år, kan det også være grunn til å anta at det den 26. oktober 1942 ble iverksatt et vel forberedt opplegg. Dr. Trygve Gjessing var bror av direktør ved Dikemark sykehus, dr. Rolv Gjessing (1887–1959), som i 1941 hadde hatt en alvorlig konflikt med NS-regimet, der han ble arrestert og suspendert fra sin stilling.¹⁸⁸ Også

186 Sebak (2008), s. 173; Mendelsohn (1986), s. 563, note 72; *Norsk Tidend* 11.2.1942

187 Sebak (2008), s. 195

188 Klaveness (1947), s. 39ff, Bjelland (2010), s. 59f

brorens erfaring med regimet kan ha bidratt til at Trygve Gjessing handlet som han gjorde for å sikre Isak Eidenbom fra å bli arrestert.

Ved Luster Sanatorium var det plass til 150 pasienter. Disse ble behandlet av inntil fem leger og en større stab av sykepleiere og øvrig personale.¹⁸⁹ De fleste av disse må trolig ha vært kjent med at Isak Eidenbom ikke var en ordinær pasient. Mange kjente trolig også til hans bakgrunn som jøde. Det er interessant at forholdet ikke ble røpet for noen myndighet, noe som tyder på en grunnfestet innstilling om å bidra til at Eidenbom ikke skulle bli tatt. Også folk i bygda skal ha stilt opp for å hindre arrestasjon. En sønn av overlege Gjessing har i ettertid fortalt at lokalbefolkningen varslet sanatoriet når tyskere var i anmarsj: «*Vi fekk beskjed eit kvarter før tyskarane stod på trappa, og alle desse menneske var tilsynelatande lojale.*»¹⁹⁰

I avskjedshilsenen som Isak Eidenbom skrev i journalen da han forlot sanatoriet etter krigen, takket han «*alle sanatoriets leger, oversøster og søstre*». En særlig takk rettet han til «*overlege Smedsrud*». Grunnen til at han her ikke nevner direktør og overlege Trygve Gjessing, er nok at Gjessing fra 1944 hadde forlatt sanatoriet og overlatt ledelsen til dr. Knut Smedsrud (1907–1974), som var fungerende leder ved krigens slutt. Foruten legene Trygve Gjessing og Knut Smedsrud må også de øvrige legene ved sanatoriet og distriktslege Johannes Hvidsten ha stilt aktivt opp for å beskytte Eidenbom ved sanatoriet. Disse legene var medisinsk ansvarlige og dermed trolig også de som risikerte mest dersom norske eller tyske myndigheter skulle avsløre opplegget.

Det kan også være verdt å merke seg likhet med saken der Hugo Adler samme dag ble innlagt som alvorlig syk og smittefarlig ved Talvik tuberkulosehjem i Alta og der holdt innlagt i flere år med falsk diagnose og falske prøvesvar. Trygve Gjessing hadde fra 1923 vært leder for Talvik tuberkulosehjem før han i 1933 var kommet til Luster sanatorium. Det er rimelig å anta at lederne for disse tuberkulosehusene hadde en del faglig kontakt. Det er heller ikke utenkelig om de under krigen vurderte mulighetene for å skjule jøder og andre i fare ved sine institusjoner, men det er vanskelig å vite sikkert hva som foregikk.

Meråker tuberkulosehjem – Nicolay Glück

Foruten Isak Eidenbom, fikk også Nicolay Glück (1886–1972) ligge på sanatorium til krigens slutt. Han hadde vært bosatt med familie i bl.a. Stavanger, men kom sommeren 1942 til Trondheim.¹⁹¹ Han var da syk med

189 Lund-Johansen (1960), s. 94ff

190 Gjessing (2014, internett)

191 Omtalt i Dybvig (2012), s. 24ff der han omtales med etternavnet Glick; Sæland (2009), s. 209

tuberkulose og ble innlagt, først i sykehus i Trondheim før han i august ble overført til Meråker tuberkulosehjem.¹⁹² Et drøyt halvår senere, i mars 1943, var Statspolitiet kjent med at han fortsatt oppholdt seg i Meråker.¹⁹³ Han hadde fått være der gjennom aksjonene høsten 1942 og vinteren 1943. Nicolay Glück ble værende ved tuberkulosehjemmet resten av krigen og ble utskrevet den 27. juni 1945.¹⁹⁴ Han var tydeligvis syk ved innleggelsen sommeren 1942. Det er likevel mulig at han kan ha blitt bedre under oppholdet, men at han ble holdt som «pasient» ved hjemmet til krigens slutt for å unngå å bli arrestert som jøde. Etter krigen var han i hvert fall i arbeid, og han døde i 1972, 86 år gammel.¹⁹⁵

Nicolay Glück bodde først hos ei søster, Milla Klein (1895–), da han kom til Trondheim i 1942.¹⁹⁶ Hun var mor til Cissi Klein (1929–1943), som sammen med en bror og sin far ble deportert og drept. I 1997 ble det i Trondheim reist en statue som skal vise Cissi Klein og være til minne om jødiske barn og ungdommer som ble myrdet i aksjonene mot jødene under 2. verdenskrig. Milla Klein rømte fra Ullevål sykehus våren 1943 etter å ha blitt syk under opphold i Oslo. Etter krigen bodde Nicolay Glück igjen hos søstera i Trondheim. Der var også deres nevø, Pincus Caplan (1910–1993), som var lege da aksjonene ble satt i gang høsten 1942. Han rømte da til Sverige, men det er ikke umulig at han ved sitt kjennskap til sykehus og leger, kan ha bidratt til at både onkelen, Nicolay Glück, og tanta, Milla Klein, unngikk å bli deportert. Ved folketellinga 1. desember 1945 oppholdt disse tre seg i Milla Kleins bolig i Trondheim, noe som kan tyde på et nært forhold.¹⁹⁷

Midtstuen sanatorium – Cecilie Bernstein

Mor til den tidligere omtalte Oscar Bernstein, Cecilie Bernstein, var også mor til den kjente revyskuespilleren og sangtekstforfatter Herbert Herding Herberth (1904–1958), som bl.a. skrev visene *Sol ute, sol inne* og *Blåkklok-*

192 Trondheim byarkiv, Trondheim helseråd, tuberkulosesak, journal 169/42; RA/S-1708 Sosialdepartementet, Våre falne, serie Ee Saksarkiv, boksene 172–197 jøder i Norge alfabetisk, mp. Glück, Nicolay Isidor, brev 15.12.1942 fra Meråker folkeregister til folkeregisteret i Trondheim

193 RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 14, mp 22 skriv vedk. jøder N-Ø, brev 11.3.1943 fra Statspolitiet Oslo til Statspolitiet Trondheim; Ibid, Ga 14, mp. 24 korrespondanse med Wagner, Sipo, Brev 15.3.1943 fra Statspolitiet til A/S Vinmonopolet; Ibid, Ga 15, mp. 26 lister over jøder, fortegnelse over syke og døde jøder, nr. 10; Ibid, Ga 16, mp. 31 OV 5000/43 Jøder, brev udatert til Statspolitiet Trondheim

194 Trondheim byarkiv, Trondheim helseråd, tuberkulosesak, journal 169/42, skjema: Hjelpestasjonen for tuberkulose i Trondheim

195 Ifølge *Dødsfall i Norge 1951–2014*, der etternavnet skrives Gluck

196 RA/S-1725 Legasjon i Stockholm, Del 1, Da 390–446 avhørsrapporter, fl.nr. 16424 Milla Klein

197 Trondheim byarkiv, Folkeregisteret, folketelling 1.12.1945 Museums plass 3, husstand Klein

ker.¹⁹⁸ Herberts far var ikke jøde, slik at Herbert selv «bare» ble regnet som «halvjøde». Han følte seg likevel utsatt og rømte til Sverige den 29. november 1942. Tidligere samme høst sørget han imidlertid for at hans mor den 23. september 1942 ble innlagt i Midtstuen sanatorium like utenfor Oslo.¹⁹⁹ Hun ble da trolig innlagt, i hvert fall delvis fordi hun virkelig var syk.

Samme dag sendte sykehuset et skjema om innleggelsen til politiet. Det er imidlertid uklart om det ble sendt til Statspolitiet eller til den lokale politistasjonen og ble liggende der. I hvert fall var Statspolitiet under aksjonen i november 1942 ikke kjent med hvor hun oppholdt seg. På nyåret 1943 ble det utarbeidet ei «*liste over jøder og jødninner fra Trondheim og omegn, som det ennu ikke er skaffet rede på*». Der er hun oppført med merknaden «*foreløpig ukjent*».²⁰⁰ Denne uklarheten hos Statspolitiet var kanskje resultatet av at hun var dradd til Oslo og ikke tilbake til Trondheim etter oppholdet i Narvik.

Etter hvert mottok Statspolitiet opplysning om henne fra Midtstuen sanatorium.²⁰¹ Her ble det opplyst at «*hun reiste på et nyttårsbesøk til noen slektninger 3.1.1943, og vi har senere intet hørt fra hende. Hendes bagage er beroende her*». Statspolitiet måtte nå bare nøye seg med å be Likvidasjonsstyret hente bagasjen på Midtstuen, for Cecilie Bernstein var da allerede kommet seg i sikkerhet i Sverige.

Cecilie passerte grensa til Sverige 5. januar 1943, bare to dager etter at hun hadde forlatt sanatoriet for å foreta sitt «nyttårsbesøk». Hun var da faktisk syk, så syk at hun ble båret over grensa. Da hun kom til Sverige oppga hun at «*jødeforfølgelsene er grunn til at jeg rømte*».²⁰² Det framstår som ganske åpenbart at Cecilie Bernsteins flukt var planlagt og godt organisert. Hun var syk, og det er mulig at sykehusinnleggelse var nødvendig. På den annen side kan en spørre hvorfor hun ikke ble innlagt i sykehus på sitt hjemsted i Trøndelag, men dro til Oslo. Om det var ledd i en fluktplan, er

198 Komissar (1992), s. 56; Herbert ble født utenfor ekteskap i 1904 og faren var revyforfatteren Arne Svendsen (1884–1958). Mora Cecilie Fischer giftet seg senere med Abel Bernstein (1885–1942) og Herbert vokste opp hos dem med etternavnet Bernstein. Han brukte fra 1923 til dels etternavnet Herding, men opererte ofte bare med navnet Herbert/Herberth som kunstnernavn. Ref: RA/S-1708 Sosialdepartementet, Våre falne, Ee 172–197, Herding, brev 19.11.1942 til Teaterdirektoratet; RA/S-1725 Legasjonen i Stockholm, del 1, Da 390–446, avhørsrapporter, fl.nr. 10734

199 RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 15, mp Sikring av jødiske pasienter 1942–1943, brev 12.1.1943 fra Midtstuen sanatorium til Statspolitiet

200 RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 14, mp 22 Skriv vedk. jøder N-Ø

201 RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 15, mp Sikring av jødiske pasienter 1942–1943, brev 12.1.1943 fra Midtstuen sanatorium til Statspolitiet

202 RA/S-1725 Legasjonen i Stockholm, del 1, Da 390–446, avhørsrapport fl.nr. 11779

det godt mulig at begge sønnene Oscar og Herbert tok del i den. Ved å dra til Oslo ble trolig Statspolitiet i villrede om hvor hun befant seg da aksjonene mot jødene ble iverksatt noen måneder senere. I Oslo-området var det dessuten flere muligheter for å bli innlagt i sykehus, og det fantes bedre utbygd nettverk for flukt videre til Sverige.

Vardåsen sanatorium – Tora Gittel Levin og Idar Dworsky

Foruten Cecilie Bernstein greide også det unge forlovede paret Tora Gittel Levin (1916–2009) og Idar Dworsky (1918–2002) å rømme etter opphold i et tuberkulosesanatorium. Statspolitiet besøkte tidlig i desember 1942 Vardåsen sanatorium i Asker for å arrestere de to jødiske pasientene.²⁰³ Idar Dworsky greide da å rømme ganske umiddelbart. Sanatoriets overlege, Alexander Tuxen (1897–1980), omtalte hendelsen i ettertid uten å oppgi «pasientenes» navn, men det er åpenbart hvem han skrev om:²⁰⁴ «*Under jøde-razziane kom der en ung mann med sin forlovede. Han hadde vært syk, men var bra nu. Hans forlovede feilte ingenting. Der kom to politifolk for å hente dem. Han fikk se bilen på gårdsplassen, luktet luntet, og da der kom bud efter ham, sprang han på skauen, kom sig over til Heggedal, og videre til Sverige.*»

Politiet lyktes ikke i å ta Idar Dworsky, men Tora Gittel Levin ble arrestert og satt inn på Bredtveit fengsel. Sykehusets personale protesterte mot at hun ble anholdt, noe som også ble innført i pasientjournalen: «*Trass i vår fremstilling av hennes lungelidelse av smittsom form, blir hun tatt av statspolitiet.*»²⁰⁵ Politiet må likevel ha vært noe bekymret. Neste dag bestemte nemlig Statspolitiets lege Hans Eng at hun skulle tilbake til Vardåsen.²⁰⁶ Politiet ringte til sanatoriet og informerte om at hun skulle følges av politiet til Vestbanestasjonen i Oslo og derfra på egen hånd reise til Asker og sanatoriet.²⁰⁷

Statspolitiets avgjørelse om at hun selv skulle reise tilbake til Vardåsen, kan virke heller naiv. Da hun ble hentet på sanatoriet dagen før, var hun blitt satt på et rom under bevoctning før hun ble fraktet med bil til Bredtveit fengsel. Neste dag skulle hun altså få reise alene. På den annen side ville hun uansett ikke være innesperret og under bevoctning på sanatoriet. Sånn

203 RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 15, mp Sikring av jødiske pasienter, politirapport 4.12.1942; Politirapporten er datert 4. desember, men ifølge innførsel i pasientjournalen for Tora Levin fant besøket sted dagen før, den 3. desember. Ref: OBA, pasientjournaler for Vardåsen sanatorium, Tora Levin

204 Tuxen (1973), s. 94

205 OBA, pasientjournaler for Vardåsen sanatorium, Tora Levin

206 RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 14, mp. 24 Korrespondanse med Wagner, SIPO, Fortegnelse over jøder som er løslatt pr. 8.1.1943

207 OBA, pasientjournaler for Vardåsen sanatorium, Tora Levin

sett kan det sies at det var beslutningen om at hun skulle tilbake til Vardåsen som virker spesiell. En forklaring kan være at dr. Hans Eng og Statspolitiets ledelse fryktet smittefare ved å holde henne på Bredtveit og derfor løslet henne fra fengselet uten hensyn til muligheten for at hun ville rømme eller være til smittefare i samfunnet.

Uansett benyttet Tora Levin anledningen til å flykte. Den 4. desember 1943 var det gått ei uke siden flere hundre jøder var blitt deportert til en høyst usikker skjebne, noe hun trolig var kjent med. Dagen før hadde hun også opplevd at hennes forlovede hadde unngått arrestasjon ved å rømme fra politifolkene som kom for å anholde ham. Om kvelden den 4. desember 1942 noterte legen ved Vardåsen i pasientjournalen: «*Pas. kom ikke til Vardåsen i løpet av dagen*». Tre dager senere, den 7. desember, ble det så innført: «*Pas. har fremdeles ikke innfunnet sig på Vardåsen sanatorium.*» Neste dag passerte Tora Gittel Levin grensa til Sverige sammen med sin forlovede Idar Dworsky og sin mor og fire søstre.²⁰⁸ Tora Gittel Levin tok tydeligvis ikke toget fra Vestbanestasjonen, men sluttet seg til sin mor og søstre der de lå i dekning.²⁰⁹

I pasientjournalen for Tora Gittel Levin er det også opplyst at hennes forlovede, Idar Dworsky, var blitt «*innlagt for 3–4 uker s.*»²¹⁰ Dette kan tyde på at han var blitt innlagt i dagene rundt aksjonen den 26. oktober 1942. Hans forlovede var ifølge journalen blitt innlagt en måned senere, den 26. november 1942, på selve dagen for Statspolitiets andre aksjon. Disse tidspunktene for innleggelsene mer enn antyder at en her har å gjøre med kreativ bruk av sykehusinnleggelse som ledd i bestrebelse på å unnsnippe ved aksjonene.

Respekt for tuberkulosebasillen

Det var heller få jøder som ble innlagt på tuberkulosesanatorier i forbindelse med aksjonene mot jøder. Dette skyldes muligens praktiske forhold som at de fleste sanatoriene lå heller avsides i forhold til der jøder flest bodde og i forhold til aktuelle fluktruter. Av de seks kjente tilfellene med innleggelse, var det ingen som ble arrestert og deportert. Fire rømte og kom seg i sikkerhet over grensa til Sverige, to ble værende innlagt til krigens slutt.

208 RA/S-1725 Legasjonen i Stockholm, Del 1, Da 390–446 avhørsrapporter, fl.nr. 11293–11270

209 Ibid., fl.nr. 11296

210 OBA, Pasientjournaler for Vardåsen sanatorium, journal for Thora Levin. Tilsvarende journal for Idar Dworsky ble ikke funnet i arkivet

Overlege Alexander Tuxen ved Vardåsen sanatorium uttalte seg i ettertid om tuberkulosesykehus som dekningssted:²¹¹ «*Det var ikke så mange som søkte 'dekning' på Vardåsen, men til gjengjeld var dekingen forholdsvis god. Der stod tross alt en viss respekt av tuberkelbasillen, selv hos Gestapo.*»

Psykiatriske avdelinger og sykehus

Noen jøder ble innlagt ved psykiatriske sykehus. Mens Statspolitiet ganske tidlig under aksjonene fra slutten av oktober 1942 ble oppmerksom på innleggelse ved somatiske sykehus, kan det synes som om de ganske lenge rett og slett glemte å undersøke om det fantes jøder innlagt ved slike sykehus.

Da politiet den 19. november 1942 skrev til 14 sykehus om sikring av jødiske pasienter, var også Gaustad blant disse. Brevet inneholdt stort sett bare en anmodning om å varsle Statspolitiet dagen før jødiske pasienter ble utskrevet, påse at pasientene ikke rømte og at pasientenes tøy ble holdt innlåst. Så lenge ingen pasienter ble utskrevet eller rømte hadde dermed Gaustad sykehus ingen grunn til å kontakte Statspolitiet om sine jødiske pasienter. I et nytt brev til en rekke sykehus den 9. januar 1943 ba Statspolitiet om å få en oversikt over alle heljødiske pasienter. Dette brevet ble ikke sendt til Gaustad sykehus. Det er uklart om dette var bevisst eller skyldtes en glipp. Etter dette gikk det fire måneder, til mai, før politiet ble kjent med at det var innlagt jødiske pasienter også på Gaustad.

Etter krigen skrev overlege Gabriel Langfeldt ved Universitetets psykiatriske klinikk at klinikken «*ble heller ikke under hele okkupasjonstiden hjem-søkt av Gestapo*».²¹² At Psykiatrisk klinikk ikke ble besøkt av Statspolitiet kan også stemme med at klinikken ikke var blant de henholdsvis 14 og 19 sykehus i Oslo og omland som i november 1942 og januar 1943 mottok brev om tiltak for å sikre at jødiske pasienter ikke rømte. En annen beretning tyder derimot på at Statspolitiet var vel kjent med de jødiske pasientene som var innlagt ved klinikken og i hvert fall tok kontakt per telefon for å få opplysninger om dem. En av de jødiske pasientene her var Herman Raskow (1906–1974). En ansatt skal ha tatt hans kone til side og sagt: «*Vi vet ikke hvor lenge vi er herrer på dette sykehuset. De ringer daglig og spør etter navnene på pasientene. Prøv å komme Dem over til Sverige*».²¹³ Det var trolig Statspolitiet som her ble omtalt som «*De*». Herman Raskow rømte like etter fra klinikken og kom seg til Sverige med sin familie.

²¹¹ Tuxen (1973), s. 94

²¹² Langfeldt (1946), s. 515; Med «Gestapo» tenkte nok Gabriel Langfeldt her på Statspolitiet

²¹³ Levin (2020), s. 82

Gabriel Langfeldt var selv aktiv i å sikre jøder både som pasienter ved klinikken og ved å organisere arbeidet for å få dem videre til Sverige. Han skrev f.eks. om ett tilfelle *«hvor en kjent jødisk læge var under forfølgning, ble jeg således enig med en av lederne for transporten over grensen til Sverige at vi skulle ta ham i dekning, men hvis det kom telefonbeskjed om at han skulle fremstilles til røntgenundersøkelse til bestemt tid og sted, så betydde dette at på den tid og det sted ville bilen som skulle føre vedkommende til Sverige, stå ferdig»*.²¹⁴

Langfeldt beretter også om dramatiske tilfeller blant pasientene. Da en jødisk «pasient» fikk vite at alle hans søsken var arrestert, ville han dele skjebnen med dem. Idet også hans kone mente at han måtte få sin vilje gjennom i en slik sak, *«var det ikke annet å gjøre enn å la han gå sin skjebne i møte»*. En annen jøde som ble innlagt ved klinikken, hadde med seg en dødelig dose cyankalium. Han hadde bakgrunn som flyktning fra Tyskland der han hadde sittet i leir. Da han fikk beskjed om at han kunne overføres til Sverige, forlangte han å få med seg giften. Nå ville han heller ta sitt liv enn å havne i tysk fangenskap igjen om han ble tatt. I ettertid skrev Langfeldt om denne pasienten: *«Jeg glemmer aldri den rolige, verdige måte denne sympatiske jøde tok sin skjebne på, og en av de hyggeligste hilsener jeg fikk ca. 3 år etterpå – da Norge var blitt fritt – var livstegn fra min pasient hvis medisinske på reisen til det ukjente var cyankalium»*.

Av alle sykehusavdelinger i Norge, var det psykiatrisk avdeling ved Ullevål sykehus som fikk innlagt flest jøder fra høsten 1942. Ved denne avdelingen med ca. 60 plasser, ble det i perioden 5. oktober til 11. desember 1942 innlagt 16 jøder.²¹⁵ Dette antallet sett i forhold til jødernes andel av Oslos befolkning, er i seg selv påfallende. Sammenhengen med situasjonen denne høsten med myndighetenes aksjoner kommer klart fram når ti av de 16 var ble innlagt i løpet av uka fra 23. til 31. oktober. Av disse ble én innlagt den 23. oktober, fire på selve aksjonsdagen mot jødiske menn den 26. oktober og så to på hver av dagene 29. og 30. og én den 31. oktober. Alle disse ti var menn, mens det under aksjonen mot kvinner og barn én måned senere ble innlagt tre kvinner, to den 25. og én den 26. november.²¹⁶

Ved siden av psykiatrisk avdeling ved Ullevål sykehus, var det blant psykiatriske avdelinger og sykehus, spesielt Gaustad sykehus som hadde en del jødiske pasienter. Av de til sammen ti jødiske pasientene her var det

214 Langfeldt (1946), s. 515f

215 Ullevål sykehus, akuttpsykiatrisk enhet, pasientarkiv for 6. avdeling, gjennomgang av pasientregisteret

216 Av de øvrige tre ble en mann innlagt den 23. oktober og ei kvinne den 11. desember, ei annen kvinne ble innlagt to ganger på denne tida, henholdsvis 2. desember 1942 og 8. januar 1943

imidlertid flere som hadde vært innlagt i til dels lang tid. Én hadde f.eks. vært innlagt siden 1919 og en annen fra 1937. Det samme var tilfelle ved enkelte andre psykiatriske sykehus. Lier asyl hadde f.eks. hatt en jødisk pasient i mange år. Slike sykehusopphold hadde altså ikke direkte sammenheng med aksjonene mot jøder. Denne type langtidspasienter er ikke telt med blant de jødiske «pasientene» som her er tema.

Hvordan håndterte myndighetene disse jødiske pasientene under aksjonene med sikte på å fjerne det jødiske innslaget i landets befolkning? Jeg skal først presentere historiene til et par pasienter ved tre psykiatriske sykehus, først den dramatiske beretningen om Oslo-mannen Harald Claes (1902–1961), som for øvrig ble innlagt ved både psykiatrisk avdeling ved Ullevål sykehus og ved Gaustad sykehus.

Harald Claes

Harald Claes bodde ved utbruddet av krigen i Oslo, der han arbeidet som lastebilsjåfør og brannmann. Om morgenen den 9. april var han én av om lag 25 sjåfører som sørget for å frakte Norges Banks gullbeholdning til Lillehammer.²¹⁷ Deretter meldte han seg frivillig i kampene mot tyskerne ved Brandbu på Hadeland.²¹⁸ Han deltok ved Infanteriregiment nr. 6, bilkorpset, ved kampene på Hadeland og i Valdres inntil han den 30. april ble tatt til fange på veien til Lærdal. Han satt i tysk fangenskap på Hvalsmoen til han slapp fri tidlig i juni 1940 og arbeidet det neste året for brannvesenet i Oslo.

I sin ungdom hadde Harald Claes tidlig markert seg som kommunist. I oktober 1924 holdt han innlegg på et møte arrangert av det nystiftede Norges kommunistiske parti. Etter møtet, som ble avholdt på Høvik utenfor Oslo, ble han fengslet og senere dømt til fem måneders fengsel for oppvigleri. I reportasjen fra rettssaken i januar 1925 omtalte Aftenposten han som «den beryktede, blodtørstige bolsjevikjøde Chaim Mosei Clas».²¹⁹ Han ble dermed nærmest personifiseringen av «bolsjevikjøden» i Norge i mellomkrigstida, en betegnelse som ble hyppig nyttet i antisemittisk propaganda.

Fra tidlig under krigen var tyskerne oppmerksomme på Harald Claes, og de gjennomførte flere husundersøkelser hos familien i løpet av det første krigsåret. Den 6. februar 1942 ble han arrestert og satt inn i det tyske

²¹⁷ Øksendal (1974), s. 19ff

²¹⁸ RA/S-4625 Rikstrygdeverket, Krigspensjoneringskontoret, Serie Db, boks 203, sak 9025 Harald Claes, Skriv fra Harald Claes 19.9.1947; RA/S-1725 Legasjon i Stockholm, Del 1, Da, avhørsrapport 11912 Inga Sonja Liv Claes

²¹⁹ Aftenposten (morgenutgave) 5.1.1925; se også omtale i: Banik (2015); Her nyttes hans jødiske fornavn.

fengselet i Møllergata 19 i Oslo.²²⁰ Dette var få dager etter bombeattentatene mot Øst- og Vestbanestasjonene i Oslo, som ble gjennomført i anledning utnevningen av Vidkun Quisling (1887–1945) til ministerpresident.²²¹ Harald Claes berettet i ettertid at han var mistenkt for å ha deltatt i sabotasjeaksjonene.²²² Ettersom tyskerne arresterte Harald Claes, er det sannsynlig at de anså han som troende til å ta del i en slik aksjon.

Noe senere ble også Haralds yngre bror Daniel Claes (1905–1943) arrestert og satt inn i Møllergata 19.²²³ Som begrunnelse for arrestasjonen ble oppgitt kommunistisk virksomhet og det ble anført at han måtte holdes adskilt fra sin bror Harald Claes. Dette kan tyde på at det tyske politiet i midten av mars 1942 fortsatt hadde mistanke om at Harald hadde befatning med sabotasjevirksomhet og at broren også kunne ha vært innblandet. En måned senere, den 17. april, løslates imidlertid begge brødrene. Daniel ble senhøstes 1942 igjen arrestert, deportert til Polen og drept.

Harald Claes fikk hard behandling i det tyske fengselet i Møllergata 19: *«Under dette fengselsoppholdet var jeg utsatt for torturende behandling, blant annet fikk jeg slått ut 5 tenner, samt løsnet alle overtenner. Endvidere ble jeg i over 3 uker slått og hundset. Fikk et slag i hodet med en bly batong som forårsaket en langvarig hjernerytelse»*.²²⁴ Også en annen fange i Møllergata 19 har fortalt om hvordan Harald Claes ble behandlet. Legen Anders Daae (1896–1971) var selv fengslet, men fikk i oppgave å fungere som lege for fangene: *«Harald Claes blev som jøde plaget og chikanert på alle mulige måter av de tyske vakter, og for om mulig å unngå dette fikk jeg ham i 2 perioder plassert i en av fengslets sykeceller, den ene gang for 'hjertesykdom' ... Jeg vil gjerne ha tilføiet at en av måtene å plage Claes på var å la ham alene vaske gulvet på hele B-gangen på nr. 19. De tyske vaktene tømte da rett som det var en hel bøtte kaldt vann over Claes som stod der med naken overkropp.»*²²⁵

Anders Daae mente at Harald Claes ble plaget spesielt fordi han var jøde. Det kan tenkes at det tyske politiet etter hvert innså at Claes trolig ikke hadde noen befatning med aksjonene på Øst- og Vestbanestasjonene, men at de benyttet anledningen til å plage ham som jøde.

Harald Claes' datter Sonja har senere berettet om farens tilstand da han ble løslatt: *«Våren 1942, april eller mai, kom far ut fra fengselet, Møllergata*

220 Ottosen (2004)

221 Borgersrud (1997), s. 402ff

222 RA/S-4625 Rikstrygdeverket, Krigspensjoneringskontoret, Serie Db, boks 203, sak 9025 Harald Claes, Skriv fra Harald Claes 19.9.1947

223 RAFA-5969 Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD, Eaa-2

224 RA/S-4625 Rikstrygdeverket, Krigspensjoneringskontoret, Serie Db, boks 203, sak 9025 Harald Claes, Skriv fra Harald Claes 19.9.1947

225 Ibid., Skriv fra Dr. Anders Daae 12.10.1948

19. Da var far et menneskelig vrak. Han var helt sengeliggende. Jeg hjalp mor med å sitte ved sengen hans. Vi hadde to rom og kjøkken. Far måtte ha noen å holde i hånden. Han kunne sovne inn for så å fare opp i vilt skrik. Han ville fortelle om opplevelsene, om torturen. Men mye så vi jo også. Han hadde ikke negler igjen. De var dratt rett ut, og han fortalte at han med blodige negler måtte grave i snø og is. Han hadde blitt slått og sparket. Han hadde arr i hodet etter slag, og alle tennene var slått ut. Dag etter dag og natt etter natt opplevde han redslene om igjen og om igjen.»²²⁶

Senere i april ble Harald Claes lagt inn i kirurgisk avdeling, Ullevål sykehus «på grunn av hodeskade med hjernerystelse».²²⁷ Dette var trolig skader som følge av mishandlingen under oppholdet på Møllergata 19. Harald Claes ante trolig at verre ting var i vente for ham som kommunist og jøde. Sommeren 1942 ferierte familien på en gård på Hadeland, og Harald Claes skal ha forsøkt å få hele familien til å flykte fra landet, men dette ble ikke noe av.²²⁸

Noen måneder senere, i oktober 1942, fikk Harald Claes beskjed om å møte hos det tyske sikkerhetspoliti på Victoria terrasse.²²⁹ Ifølge dattera Sonja hadde han «en gang før vært avhørt på Victoria Terrasse, og da han nu hørte at han skulle møte der igjen, ble han sinnssyk». Den 5. oktober 1942 ble han innlagt i psykiatrisk avdeling ved Ullevål sykehus.²³⁰ Sonja husker sine besøk hos faren på avdelingen: «Jeg besøkte ham ofte, og opplevde det forferdelig å se far 'sinnssyk'. Han virket helt fraværende som om han var i en annen verden.»²³¹

Harald Claes ble ikke tatt i den første aksjonen mot jødene 26. oktober 1942, men den 24. november, to dager før neste aksjonsdag, ble det gjort forsøk på å hente ham ut fra avdelingen. Det gikk dårlig. Etter forsøket skrev statspolitimannen at han «befandt seg ved avhenting i den tilstand at jeg ikke kunne ta ansvar for transporten.»²³² På anmodning fra politikonstabelen skrev avdelingens overlege Haakon Sæthre (1891–1945) en redegjørelse om Harald Claes' tilstand: «Siden hodeskaden oppstod har pasienten kontinuerlig vært syk og har hatt periodevis anfall av helt sinnsykelig karakter. Når han hittil ikke er blitt overført til asyl skyldes dette at de sinnsykelige

226 Claes (2015)

227 RA/S-1329 Statspolitiet, serie Ga, boks 1, sak nr. 9 brev fra overlegen ved psykiatrisk avdeling på Ullevål sykehus til Statspolitiet der også Harald M.C. Claes omtales

228 Claes (2015), s. 54

229 RA/S-1725 Legasjonen i Stockholm, Del 1, Da 398, fl.nr. 11914, 11913 og 11912, forklaring av fl.nr. 11912 Inga Sonja Liv Claes

230 RA/S-1329 Statspolitiet, serie Ga, boks 3, sak 51 Harald Claes, legeerklæring for syke jøder undertegnet 13.11.1942 av Dr. Haakon Sæthre

231 Claes (2015)

232 RA/S-1329 Statspolitiet, serie Ga, boks 3, sak 9, Politirapport 24.11.1042

perioder foreløpig har vært kortvarige og tilsynelatende forbigående. Harald Claes trenger i aller høyeste grad sykehusmessig forpleining i psykiatrisk spesialanstalt.»²³³

Neste dag forsøkte Statspolitiet seg på nytt. Denne dagen møtte det tre statspolitimenn og forlangte å få utlevert sju jødiske pasienter, deriblant Harald Claes og hans bror Alexander Claes (1904–antakelig 1943), som også var blitt innlagt der.²³⁴ Overlege Haakon Sæthre skrev da brev til Statspolitiets leder Karl A. Marthinsen: *«I egenskap av ansvarshavende overlege ved den sykehusavdeling hvor disse pasienter ligger, anser jeg det som min plikt å protestere mot at syke mennesker under tilsidesettelse av medisinske hensyn skal tvangsutskrives fra sykehuset. / Pasient Alexander Claes f. 16.1.1904, er erklært sinnssyk og skal i løpet av formiddagen overføres til Gaustad asyl, hvilket jeg har gjort påtegning på dokumentene om. / Jeg har telefonisk meddelt sykehusrådmannen min protest samt at jeg ikke kan ta ansvar for utlevering av de nevnte pasienter. Rådmannen svarte at det ikke var noe annet å gjøre enn å la politiet avhente pasientene. Da således sykehusets administrasjon ikke finner å burde gripe inn for å forhindre arrestasjon av sykehusstrengende pasienter innenfor sykehusets eget område, må jeg innskrenke meg til på denne måten å nedlegge en formell protest og fraskrive meg et hvert ansvar for de konsekvenser statspolitiets handling vil kunne medføre overfor de enkelte syke og de institusjoner hvor de pågreps syke blir anbrakt.»*

Neste dag, på den store aksjonsdagen den 26. november 1942, ble det gjort tre nye forsøk fra Statspolitiets side på å «bortføre» Harald Claes og en annen jødisk pasient fra psykiatrisk avdeling.²³⁵ Politiet møtte første gang opp kl. 7 om morgenen, men Claes satte seg så kraftig til motverge at «2 mann ikke kunne greie å holde ham». Overlege Haakon Sæthre protesterte igjen og kontaktet sin overordnede, sykehusrådmannen i Oslo, som tok kontakt med statspolitisjef Marthinsen: *«Statspolitisjefen innskrenket seg imidlertid til telefonisk å gi sine betjenter ordre om at de syke allikevel skulle anholdes. Imidlertid var der møtt opp politiforsterkninger, og 5 politibetjenter bega seg derpå i samlet styrke inn i sykerommet til den sinnssyke Harald Claes. / Den blotte tilsynekomsten av politifolkene brakte pasienten til et vanviddsutbrudd, hvorunder han med full kraft stanget hodet i vegg og fektet vilt med armene. Han var så desperat og avsindig at politifolkene trakk seg tilbake og måtte oppgi et hvert forsøk på å ta pasienten med seg.»* Forsøkene på å få med

233 Ibid., skriv 24.11.1942 av overlege Haakon Sæthre, psykiatrisk avdeling, Ullevål sykehus til Herr Statspolitisjefen, Oslo

234 RA/S-1329 Statspolitiet, serie Ga, boks 15, Mp. (uten nr.) «Sikring av jødiske pasienter 1942–1943», brev 25.11.1942 fra overlegen ved psykiatrisk avdeling av Ullevål sykehus til Stapo-sjefen

235 Ibid., mp. «sikring av jødiske pasienter», nesten helt sist i mappa brev fra Sæthre til ID 26.11.1942

seg Harald Claes ble oppgitt. I sin rapport etter forsøket skrev en av politimennene: «*Det viste seg at pasienten var sinnssyk og etter konferanse med Statspolitijefen blev det til at pasienten skulde bli hvor han var.*»²³⁶

Overlege Haakon Sæthre skrev samme dag til Innenriksdepartementets helseavdeling. Han gjorde rede for politiets opptreden i avdelingen og ba departementet om å sørge for at avdelingen «*forskånes for gjentagelse av sådanne opptrinn som de vi nå har opplevet.*»

Den 3. desember 1942, ei ukes tid etter Statspolitiets forsøk på å hente Harald Claes, ble han overflyttet til Gaustad asyl.²³⁷ Løslatelsen av Harald Claes fra Møllergata 19 i april 1942 kan oppfattes som at tyske myndigheter anså seg som ferdige med ham som mistenkt for «kommunistisk virksomhet» med sabotasje m.v. Da det norske Statspolitiet et drøyt halvår senere gjorde forsøk på å anholde ham fra sykehus, var det trolig som jøde og ikke som mistenkt for sabotasje. Da Statspolitiet brukte inntil fem mann og tre forsøk på å hente ham fra Ullevål sykehus den 26. november 1942, var det trolig som ledd i arbeidet med å samle flest mulig jøder for deportasjon denne dagen.

Et forhold som derimot kan tale mot at Statspolitiet ville anholde ham for å få ham deportert som jøde, er at han var «*arisk gift*». Hans kone var ikke jøde og da skulle han ordinært ikke deporteres, men holdes internert i Norge. Dette ble praktisert for jødiske menn som hadde sittet internert i Statspolitiets interneringsleir Berg ved Tønsberg siden den første aksjonen 26. oktober 1942. På den neste aksjonsdagen 26. november ble menn gift med norske kvinner holdt tilbake i leiren for fortsatt internering. Jødiske menn for øvrig ble sendt til Oslo og deportert sammen med kvinner og barn. Dette er usikkert, men forsøket på å hente ham fra Ullevål sykehus nettopp denne dagen kan tyde på at norske og tyske myndigheter nå så bort fra at Harald Claes var gift med ikke-jøde. Det kan synes som om de uansett ville nytte anledningen og deportere ham, kanskje vel så mye som antatt farlig kommunist som fordi han var jødisk. Tyskerne var nemlig fortsatt interessert i den kommunistiske virksomheten til Claes.

Den 8.12.1942, bare få dager etter de mislykkede forsøkene på å hente ham fra sykehuset, tok det tyske sikkerhetspolitiet kontakt med Statspolitiet om Harald Claes. Tyskerne anmodet om at han måtte bli anholdt og innsatt på Grini. Det ble presisert at «*Claes er kommunist. Han bes avhørt om sin*

236 RA/S-1329 Statspolitiet, serie Ga, boks 3

237 RA/S-1329 Statspolitiet, serie Ga, boks 3, sak 51 Harald Claes, brev 3.12.1942 fra overlegen ved psyk.avd. Ullevål sykehus til Statspolitiet

kommunistiske virksomhet» og rapporten fra avhøret skulle sendes til det tyske sikkerhetspolitiet ved Untersturmführer Böhm.²³⁸

Statspolitiet fulgte samme dag opp ved å kontakte Ullevål sykehus, men fikk der vite at Claes uka før var overført til Gaustad asyl. Ved henvendelse til Gaustad opplyste så dr. Irmelin Christensen (1898–1975) at *«overnevnte pasient (jøde) ikke kan flyttes fra asylet. Han har raserianfall. Ikke simulant.»*

Etter forsøkene på å arrestere Harald Claes på Ullevål sist i november og på Gaustad tidlig i desember 1942, ble han værende som pasient på Gaustad i de følgende månedene. Dette varte fram til lørdag 10. april 1943. Da rømte Harald Claes fra Gaustad i det som må ha vært en godt planlagt aksjon.

Da Statspolitiet en tid etter flukten avhørte personale på Gaustad, gjorde sykepleier Julie Skarpnes grundig rede for hva som skjedde ved flukten, sett fra sykehusets side. Ifølge hennes forklaring hadde Harald Claes på fluktdagen fått besøk av en mann, herr Larsen, som hadde med seg hilsen fra pasientens kone, som ikke kunne komme på besøk fordi hun var blitt syk. Hun opplyste også at Harald Claes aldri fikk lov til å gå ut av avdelingsbygningen uten følge av pleier, men at nå hadde dr. Irmelin Christensen gitt tillatelse til at han kunne få gå ut på sykehusområdet sammen med sitt besøk. Hun forklarte videre: *«Jeg fulgte herr Larsen inn til Claes og de sa god dag til hverandre som om de var kjendte fra før. (Jeg hadde på forhånd spurt Claes om herr Larsen var en slektning av ham og til dette sa han bare «ja».) De gikk sammen ut i anlegget kl. 1730 og jeg sa fra til dem at de måtte være inne til aftens mellom kl. 1800 og 1830. Da kl. var blitt 1830 og jeg ikke hadde sett Harald Claes komme inn på avdelingen, så jeg etter på toilettene og ut av vinduene uten å se ham, en annen pasient ved avdelingen som har tillatelse til å gå ut av sykehusets område fortalte da at han hadde møtt Harald Claes sammen med en mann på veien til Gartneriet som ligger øst for Sykehuset og opp for Store Ringvei, dette var en stund før kl. 1800. Han trodde imidlertid at Claes hadde tillatelse til å gå ut så han sa ikke noget før jeg begynte å lete etter Claes. Kl. var nu 1845 og jeg telefonerte til oversøster Oline Johnsen og meldte fra om det passerte. Omhandlende herr Larsen var middel høy, lys, blondt hår, snakket østlandsdialekt, var iført grå gabardinkappe og grå filthatt, var ca 45 år gammel, høflig og sympatisk vesen.»*²³⁹

238 Ibid., Rapport Statspolitijefen 8.12.1942 avgitt av politiinspektør Knut Rød. I sin rapport skriver Rød at Böhm vil ha Claes «innsatt i Bredtveit fengsel», men skriver i blyantmerknad i margin samme dag at *«Böhm ber angj. overført til Grini»*.

239 Ibid., Politirapport 19.5.1943, fra avhør av sykepleier Julie Skarpnes, Gaustad sykehus; Ibid, Serie Dcb – journalsaker, savnede, boks 251, Sak 2408/43 Harald Claes

Også overlege og direktør ved Gaustad, Ørnulv Ødegård (1901–1986), ble avhørt om flukten. Han opplyste bl.a. at gjerdet rundt eiendommen ble undersøkt dagen etter og at det da viste seg at *«der i det 2 mtr. høie netting-gjerde med tre rader piggrå øverst som går rundt hele anlegget var klippet en åpning i gjerdet på Østsiden av anlegget mot gartneriet som ligger opp for Store Ringvei like ved Ullevål stadion»*.

Ødegård opplyste videre at Harald Claes hadde regelmessig besøk av sin kone, men at «herr Larsen» som kom på besøk 10. april, hadde opplyst at kona til Claes var syk og at dette var grunnen til at Larsen fikk besøke ham. Ødegård forklarte også at det å være «vaktpasient» innebar at de jødiske pasienter skulle være under oppsyn når de var ute. Når de hadde besøk av familie, ble de imidlertid regnet som å være under oppsyn. Dermed fikk Harald Claes lov til å gå ut i anlegget sammen med herr Nilsen, som opplyste at han var i familie.

Her kan det være verdt å merke seg at Harald Claes ifølge Julie Skarpnes ikke fikk gå ut uten følge av pleier, og at turen med herr Nilsen var første gang han fikk gå ut i anlegget uten at noen av betjeningen fulgte med. Dette synes å avvike noe fra Ødegårds forklaring om at familie ble regnet som tilstrekkelig «oppsyn» til å la jødiske pasienter gå ut. Da Ullevål politistasjon den 10. april kl. 21.30 fikk melding om flukten, noterte de at *«Savnede er ufarlig og går i almindelighet fritt omkring på Gaustad»*. Dette kan antyde at oversøstera, som meldte fra om flukten, hadde en tredje oppfatning om hvilke muligheter Claes hadde til å gå ute på Gaustad.

Også legen Irmelin Christensen ble avhørt om flukten. Hun forklarte seg bl.a. om grunnen til at «herr Nilsen» fikk besøke Claes og gå ut alene med ham: *«Da jeg mente det vilde virke beroligende på Harald Claes om han fikk besøk med hilsen fra sin hustru.»* Dette var også grunnen til at hun tillot besøk utenom visittida. Det var også hun som ga tillatelse til at de kunne gå ut alene: *«Da avdelingen ved 1800 tiden holder på med aftenstellet ga jeg avdelingen besked at den besøkende og Claes kunne få lov å gå en tur i anlegget på ca ½ time.»* Hun hevdet videre at hun hadde diskutert Claes med direktør Ødegård og at de var enige om at det var liten sannsynlighet for at han ville forsøke å rømme. Grunnen til at hun ikke hadde bedt om personalia på mannen som besøkte Claes, var at *«jeg ingen mistanke hadde til at han vilde rømme fra sykehuset og likeledes at jeg på det tidspunkt hadde meget å gjøre så jeg ikke gjennomtenkte saken»*.

Statspolitiet mottok melding om flukten først etter nesten ei uke, den 16. april 1942. Det lokale politiet hadde da ikke foretatt seg noe i saken. Det gikk ytterligere en drøy måned før Statspolitiet fulgte opp ved bl.a. å avhøre personale på Gaustad fra 19. mai og senere.

Det var ikke sant at «herr Larsen» skulle besøke Harald Claes den 10. april 1942 fordi kona var syk. Hun hadde rømt fra Oslo og da «herr Larsen» besøkte ham, hadde hun allerede vært i Sverige i over ei uke.²⁴⁰ Den 1. mai 1943 kom Harald Claes seg vel over grensa til Sverige etter å ha ligget noen uker i dekning. Flukten fra Gaustad og videre til Sverige var utvilsomt resultat av et planlagt og godt organisert opplegg. Men hva med oppholdene som psykiatrisk pasient ved Ullevål og Gaustad?

Under oppholdene i tysk fengsel i 1942 ble Harald Claes utsatt for mishandling og tortur. Dette kunne i seg selv ha medført psykiske problem og innleggelse i psykiatrisk avdeling. Foruten det han var utsatt for i fengsel våren 1942, måtte også frykten for nye brutale fengselsopphold ha vært en sterk belastning. Det er mulig at Harald Claes utviklet psykiske problem på grunn av sine opplevelser i løpet av året 1942. En annen sak er om hans problemer faktisk var grunnen til at han ble innlagt i Ullevål sykehus og Gaustad asyl.

Sinnssykeerklæringen ble utstedt den 26. november 1942, på dagen for den store aksjonen mot jødene. Den dagen ble begge hans foreldre og to av hans tre brødre med koner og barn anholdt og deportert, til sammen åtte personer. Ingen av dem overlevde krigen. Det er uklart om Harald Claes fikk vite om arrestasjonene samme dag. Uansett hadde han trolig ingen illusjoner om hensikten med arrestasjonen. Han hadde opplevd tyskernes brutalitet overfor jøder og hadde all grunn til å gjøre det han kunne for å unngå å bli tatt.

Allerede den 25. november var Statspolitiet begynt å hente jødiske pasienter i sykehus. Overlege Haakon Sæthre ante muligens at forsøkene på å hente Harald Claes kunne inngå i en storstilt aksjon. Da Sæthre den 26. november 1942 utstedte sinnssykeerklæring for Harald Claes og få dager senere fikk han innlagt på Gaustad, var dette ikke nødvendigvis fordi Claes faktisk var å regne som sinnssyk, men et forsøk på å redde han unna fra å bli tatt.

I 1948 uttalte legen Anders Daae seg om innleggelsene av Harald Claes. Daae var den tidligere omtalte legen som satt i Møllergata 19 sammen med Claes: *«I parantes vil jeg her bare ha nevnt at Claes ophold både på Psykiatriske avd. 6, Ullevål, 5.10. – 3.12.1942 og videre fortløpende på Gaustad Sykehus til den arrangerte flukt derfra 10.4.1943 – at begge disse ophold var vellykkede forsøk på å få Claes ut av Gestapo. Journalene var kunstfædig bygget op av senere avdøde overlege Sæthre ved avd. 6 og overlege Ødegaard ved Gaustad Sykehus,*

240 RA/S-1725 Legasjonen i Stockholm, Del 1, Da 398, fl.nr. 15009 og 15010, forklaring av fl.nr. 15009 Mimmi Claes

og Claes selv blev omhyggelig instrueret for å agere som en patient med psykose som så blev sindsyk.»²⁴¹

I en noe mer avdempet form bekreftet også overlege Ødegård ved Gaustad denne versjonen: «Vår sykejournal for Harald Claes er delvis preget av forsøk fra saavel hans egen som vår side på å skaffe solid grunnlag for hospitalisering.»²⁴²

Noen tilsvarende uttalelser fra overlege Haakon Sæthre ved Ullevål finnes ikke. Han ble arrestert som ledd i tyske represalier etter likvidasjonen av Statspolitiets leder Karl Marthinsen i februar 1945. Han ble stilt for tysk standrett, dømt til døden og straks henrettet sammen med tre andre.²⁴³

Harald Claes ble overført fra Ullevål til Gaustad den 3. desember 1942. Få dager før, den 24. november, var også Haralds yngre bror Alexander Claes blitt innlagt på Gaustad etter at Haakon Sæthre hadde utstedt sinnsykeerklæring for ham.²⁴⁴ Han fulgte samme rute som broren ved først å bli innlagt ved psykiatrisk avdeling, Ullevål sykehus for derfra å bli overført til Gaustad. Det gikk imidlertid ikke like bra for Alexander Claes som for broren. Bare to dager etter innleggelsen på Gaustad, den 26. november, ble han hentet av Statspolitiet, deportert og drept. Direktør Ørnulv Ødegaard protesterte mot dette i brev til Statspolitiet to dager senere, men da var han allerede sendt ut av landet.

Både Harald og Alexander Claes ble overført fra psykiatrisk avdeling ved Ullevål sykehus til Gaustad sykehus. Det er mulig at dette ble gjort i samarbeid mellom legene Haakon Sæthre på Ullevål og Ørnulv Ødegaard på Gaustad i håp om å hindre at de ble tatt av Statspolitiet. Mens psykiatrisk avdeling ved Ullevål sykehus hadde et oversiktlig antall pasienter på ca. 60, hadde Gaustad sykehus om lag 600 pasienter. Dermed ble det kanskje ansett som lettere å «gjemme dem bort» der enn på den mindre avdelingen på Ullevål.

Også en tredje bror ble innlagt i sykehus denne dramatiske høsten. Det var Jacob Claes (1908–1969) som var blitt innlagt ved en annen avdeling på Ullevål sykehus den 26.10.1942, på den første store aksjonsdagen. Det er ikke kjent om det ble gjort forsøk på å hente ham i sykehuset ved opp-

241 RA/S-4625 Rikstrygdeverket, Krigspensjoneringskontoret, Serie Db, boks 203, sak 9025 Harald Claes, attest fra Dr. Anders Daae 22.10.1948

242 Ibid., sakmappe merket «avslag», Avskrift av brev fra Ø. Ødegård, datert Vinderen 2.10.1948

243 RA/S-3138 Landssvikarkivet, Oslo pkm, Da-916, 917 og 918, Dnr. 4028 Hans Helmut Paul Latza, Dnr. 4029 Reinholt Regis og Dnr. 4030, Christian Kehr; *Norsk Retstidende*, 1947, s. 468–488

244 RA/S-3139 Gaustad sykehus, Direktøren, Serie Da, Boks 167 Beredskapssaker og saker vedr. krigen, mappe «Krigstidssaker» 1941–46, brev 28.11.1942 fra Ørnulv Ødegaard til Statspolitiet og samme dag brev til Kontrollkommissjonen ved Gaustad sykehus. Se også RA/S-1329 Statspolitiet, Ga-3, sak 49, legeerklæring Haakon Sæthre 24.11.1942

følgingsaksjonen 26. november. Drøyt to uker senere, den 14.12.1942, rømte Jacob Claes fra Ullevål sykehus og var to dager senere vel framme i Sverige.²⁴⁵

Etter å ha flyktet fra Gaustad kom Harald Claes seg i sikkerhet i Sverige 1. mai 1943. I ettertid berettet han om flukten at det ved «*en illegalt organisasjons hjelp lykedes meg å rømme fra sykehuset og komme i fri dekning på et småbruk i Ås. Etter å ha ligget i en nerveopplosende dekning i 3 uker lykkedes ved nevnte org. hjelp å flykte til Sverige*».²⁴⁶

Etter et par måneders opphold på rekonvalesenthjem i Sverige, arbeidet han noen måneder før han ble utskrevet til tjeneste i det norske reservepolitiet der han fikk militær opplæring. Det synes nå ikke å være noe som tyder på at han kort tid tidligere hadde hatt diagnose som så alvorlig psykisk syk at han var blitt erklært sinnssyk og lagt inn i psykiatrisk sykehus. Han tjenestegjorde ved reservepolitiet i Sverige til krigens slutt og ble den 12. mai 1945 sendt som soldat til Oslo. Der tjenestegjorde han ved Akershus festning til han ble dimittert 25. juli 1945.

Harald Claes opptrådte i norsk militæruniform både ved starten og avslutningen av krigen. Etter å ha bidratt til å frakte den norske gullbeholdningen ut av Oslo 9. april 1940, deltok han aktivt i kampene mot tyskerne utover våren 1940. Etter flukten til Sverige våren 1943, kom han igjen i norsk uniform og var blant de første representantene for norske myndigheter som bidro til å sikre Oslo bare fire dager etter den tyske kapitulasjonen 8. mai 1945. I tida før flukten til Sverige var han utsatt for brutale, tyske fengselsopphold før han ble berget ut av landet via det som framstår som arrangerte sykehusopphold som psykiatrisk pasient.

Det forekom også at jøder ble innlagt ved psykiatriske sykehus andre steder enn i Oslo. En slik sak ved Neevengården sykehus ved Bergen har også visse likhetstrekk med Harald Claes' opplevelser gjennom krigsårene.

Herman Steinfeld

Den tidligere omtalte Isak Eidenbom hadde Bjørn Simonnæs som medpasient ved Luster sanatorium. Han var i 1941 blitt tatt under forsøk på å flykte fra Bergen til England med båt. Det var flere sammen med Simonnæs om bord på båten, bl.a. Herman Steinfeld (1920–2006) fra Bergen. Han hadde forsøkt å rømme landet etter å ha kommet i det tyske sikkerhetspolitiets søkelys på grunn av illegal virksomhet.

245 RA/S-1329 Statspolitiet, Ga-16, mp. 30, OV 5000/42 jøder, Jacob Claes, politirapport 14.12.1942; ibid, Ga-7, sak 52

246 RA/S-4625 Rikstrygdeverket, Krigspensjoneringskontoret, Serie Db, boks 203, sak 9025 Harald Claes, sakmappe merket «avslag», Skriv fra Harald Claes 19.9.1947

Herman Steinfelds far hadde jødisk bakgrunn, men dette gjaldt ikke hans mor, og han ble dermed «bare» ansett som «halvjøde». Som han selv skrev i ettertid, ble han likevel «tatt under regulær mishandling av Gestapo umiddelbart etter arrestasjon. Dette tror jeg hadde sin årsak i at min far var av jødisk avstamning.»²⁴⁷ Dette bekreftes også av en annen av de arresterte, Odd Mjelde (1916–2008): «Herman Steinfeldt ble utsatt for en forferdelig behandling av Gestapo. Vi andre opplevde bagateller mot han – d.v.s. den tid han var ved bevissthet. Når han fikk slik forferdelig behandling, tror jeg dette også kan ha sammenheng med at hans far var av jødisk avstamning.»²⁴⁸

Herman Steinfeld ble satt i Ulven fangeleir ved Bergen. Der ble han jevnlig mishandlet og ble svært dårlig. Hans medfange, Odd Mjelde, beskrev det slik: «H.S. var da så torturert at han den siste tid var uten bevissthet. Denne tilstand var han i nærmere 14 dager tror jeg. Han kjente ikke oss kamerater. Kameratene måtte mate han med skei...». Tilsvarende sa en annen medfange i Ulven fangeleir, politimannen Dankert Thuland (1911–1976):²⁴⁹ «Gestapo-sjefen, Sturmabführer Flesch hadde for vane å chikanere jødene voldsomt. En ung norsk jøde, Jacob Steinfeldt tok sig forferdelig nær av fintene fra Flesch. Han blev stadig mer skremt, og efter et av Flesch's besøk på Ulven fikk han nervøst sammenbrudd og ildskrek. Hver gang han så en tysk uniform begyndte han å skrike. Han blev plassert i enecelle uten tilsyn av lege. De andre fangene gjorde henvendelse til leirens daværende sjef, Weingärtner om at det måtte bli skaffet Steinfeldt lege. Weingärtner telefonerte til Gestapo, som lovet å sende op en lege. I en hel uke blev han liggende uten tilsyn. Han måtte hjelpes med alt av de andre fangene, og han kunde ikke få ned annet enn flytende kost. Omsider kom norsk politi og hentet ham og han ble sendt til nerveklinikk.»

Denne «nerveklinikken» var Neevengården psykiatriske sykehus. Ifølge Odd Mjelde ble han da «båret til sykebilen av oss kamerater. Han var da fortsatt bevisstløs og kjente ingen av oss igjen. Dette var det siste jeg så av han.» Han tilbrakte de neste to årene ved Neevengården inntil han ble utskrevet i mai 1943. Ett sted hevdes det at innleggelsen på Neevengården sykehus ble foretatt av hjemmefronten: «Folk fra hjemmefronten klarte å smugle ham over til Neevengården sykehus, hvor han var utenfor tyskernes kontroll.»²⁵⁰ Det er mulig at denne påstanden er noe misvisende, men også Odd Mjelde antyder noe i samme retning: «Det var den norske leirledelse – som bestod av

247 RA/S-4588 Fordelingsstyret for fangeerstatning, F 17, sak 3092, Brev 8.1.1961 fra Herman Steinfeld til fordelingsstyret

248 Ibid., Brev 9.1.1961 fra Odd Mjelde til fordelingsstyret

249 RA/S-1725 Legasjonen i Stockholm, Del 1, Da 454 mp. Avhørsrapporter Örerød, unummerte 19.11.1941–31.3.1942, Örerød 2.3.1942 Dankert Thuland. (Thuland forvekslet her navnene til Herman og hans far Jacob.)

250 Bergens tidende 14.9.2006, s. 35, nekrolog for Herman Steinfeld

betydelige personligheter – som presset på og fikk lege. Dette resulterte til slutt i at han ble overført til Neevengården sykehus.» Om det i denne «leirledelse» var velkjente motstandsfolk, kan dette i ettertid ha blitt oppfattet som at han ble «smuglet» fra fangeleiren til sykehuset.

Det var trolig denne «leirledelse» også Dankert Thuland siktet til da han sa at «*de andre fangene*» bidro til at lege ble tilkalt og han ble overført til sykehuset. Uansett hvordan overføringen fra Ulven til Neevengården skjedde, er det sikkert at forholdene på et norsk sykehus var atskillig bedre enn i tysk fangeleir og fengsel. Én opplysning kan tyde på at «vaktholdet» her besto i at Statspolitiet ringte til sykehuset og spurte etter Herman Steinfeld om lag én gang per måned.²⁵¹ Under oppholdet ved Neevengården ble Herman Steinfeld etter hvert bedre, men skal ha utgitt seg for å være sinnsyk inntil han ble utskrevet.²⁵²

I mai 1943 ble han utskrevet fra Neevengården, men det er noe uklart hva som ligger i uttrykket «utskrevet». Det er mulig at det egentlig var tale om en flukt fra sykehuset. Det går da også igjen i pasientjournaler fra andre sykehus at etter at jøder hadde rømt fra sykehus, ble det i deres journal notert at de var «utskrevet», noe som formelt sett også var korrekt.

Selv opplyste Herman Steinfeld i 1946 at: «*Ved hjelp av pol. btj. O. Berntsen kom (jeg) meg vekk fra N. Sykehus.*»²⁵³ Denne «O. Berntsen» var politibetjent Oscar Berntsen (1910–1994) ved Bergen politikammer, kjent for innsats i motstandsarbeidet under krigen. Han kjente familien Steinfeld fra før krigen og ble under krigen viktig for flere av familiemedlemmene.²⁵⁴ Da Herman Steinfeld våren 1941 ble overført fra Ulven fangeleir til Neevengården sykehus, var det Oscar Berntsen som sto for transporten.²⁵⁵ Det er hevdet at det var legen og motstandsmannen Salve Solheim (1901–2000) som hadde «*tatt seg av ham*».²⁵⁶ Dr. Solheim var lege ved Neevengården da Herman Steinfeld ble innlagt. Han hadde også kontakter innen motstandskretser som kan ha vært av betydning for å få Steinfeld ut av sykehuset. Han var bl.a. bror av motstandsmannen Torolv Solheim (1907–1995).

Uansett hvordan utskrivningen fra Neevengården foregikk, kom Steinfeld seg fri og fikk kontakt med hjemmefronten. Han skal ha reist til Nordfjord

251 RA/S-4588 Fordelingsstyret for fangeerstatning, F 17, sak 3092, udatert håndskrevet notat, muligens skrevet under telefonsamtale med Neevengården sykehus om Herman Steinfelds opphold der

252 Sebak (2008), s. 203

253 RA/PA-1492 Norsk Samband av politiske fanger, F Registreringsskjema, boks 11

254 Dagbladet 9.11.2015, Hans-Wilhelm Steinfeld: «Da Steinfelds bestemor ble hentet av Statspolitiet»; Ottosen (1995), s. 111f

255 RA/S-4588 Fordelingsstyret for fangeerstatning, F 17, sak 3092, erklæring 6.2.1961 fra politibetjent I Oscar Berntsen ved Bergen politikammer

256 Bergens tidende 5.5.2014, «Fortalte om farens tøffe krigshistorie»

og sluttet seg til Milorg.²⁵⁷ I mai 1945, om lag to år etter at han forlot Neevengården, var han så med på å «innta» Bergen, nå i uniform og med militær grad som løytnant.

Ingen historier er identiske, men det er visse likhetstrekk mellom opplevelsene til Herman Steinfeld og Harald Claes. De hadde begge deltatt i kampene mot tyskerne ved invasjonen våren 1940. De ble utsatt for grov tortur av det tyske sikkerhetspolitiet og ble innlagt i psykiatriske sykehus. Mens Harald Claes rømte fra Gaustad, er det mer uklart hvordan Herman Steinfeld kom seg ut fra Neevengården. Fredsvåren 1945 sto de fram i militær uniform som representanter for lovlige norske myndigheter. Ingen av dem valgte selv å bli innlagt i sykehus som ledd i forsøk på å unnsnippe arrestasjon høsten 1942. De ble innlagt, muligens av medisinske grunner, etter å ha vært utsatt for grov tortur av det tyske sikkerhetspolitiet. I så måte adskiller de seg fra flertallet av jødiske «pasienter» på denne tida. Likevel satte innleggelse i sykehus dem i stand til å komme seg ut og henholdsvis slutte seg til Milorg og å flykte til Sverige og der gå inn i de norske polititroppene.

De fleste jødene som ble innlagt i psykiatriske sykehus, bodde i byer. Det forekom imidlertid også at jøder bosatt i mer landlige områder ble innlagt, og jeg skal her presentere en slik historie som viser et lokalt engasjement for å støtte den jødiske pasienten som neppe var mulig i større byer.

Sara Levin

I forbindelse med aksjonen mot jødiske kvinner og barn, ble Sara Levin (1903–1994) på Løkken Verk i Trøndelag arrestert den 30. november 1942 av den innsatte NS-lensmannen. Etter arrestasjonen ble hun ført til kretsfengselet i Trondheim. Da fikk hun et nervøst sammenbrudd. Som det ble sagt i ettertid av den ordinære lensmannen Gustav Grut (1899–1967) i Meldal: «*som jøde var hun i overhengende fare og det sier seg selv at situasjonen tok sterkt på henne.*»²⁵⁸

Sara Levin var tydeligvis vel integrert i lokalsamfunnet og hadde gode støttespillere som gjorde hva de kunne for å hindre at hun ble tatt av Statspolitiet.²⁵⁹ Da hun ble arrestert og fraktet til Trondheim, reiste distriktslege Fredrik Hesselberg (1897–1994) i Meldal etter for om mulig å gjøre noe for henne. Han kontaktet fylkeslege Trygve Næs (1891–1963), og etter ei ukes tid greide de å få henne overført til Trondheim sykehus. Dermed fikk de henne «*ut av tyskernes daglige tilsyn*», som bygdas lensmann Gustav Grut

257 Bergens tidende 14.9.2006, s. 35, nekrolog for Herman Steinfeld

258 RA/S-4588 Fordelingsstyret for fangeerstatning, sak 7149, Brev 16.2.1961 fra lensmann Gustav Grut i Meldal til fordelingsstyret

259 Hasle (2010), s. 38

sa det i ettertid. Det er også mulig at det var distriktslegen og fylkeslegen som sørget for at dr. Olaf Gilså i januar 1943 erklærte henne sinnssyk. Han kan også ha sørget for at hun deretter ble overført til en avdeling av Østmarka psykiatriske sykehus ved Bell skole i Selbu. Der var det ca. 80 pasienter med dr. Christian Grenness (1908–1991) som lege under ledelse av overlege August Nissen (1901–1990) ved Østmarka sykehus.

I mars 1943 skrev Statspolitiet til sin avdeling i Trondheim om Sara Levin og fem andre jøder som lå i sykehus eller var bortsatt i Trøndelag. Det ble da spurt om noen av dem kunne transporteres til Oslo: «*Hvis det ikke er fare for livet eller for smittsom sykdom skal de transporteres til Oslo*».²⁶⁰ En gang oppsøkte også en tysk militærlege sykehuset og så til henne. Ifølge overlege August Nissen fant han «*at hun var syk, slik som jeg hevdet, og det ble ikke mer ut av saken*».²⁶¹

Statspolitiet var først og fremst opptatt av å få Sara Levin utskrevet fra sykehuset for å kunne deportere henne. Myndighetenes likvidasjonsstyre var trolig mest opptatt av de økonomiske sidene ved saken. Det var trolig for å spare kostnader til betaling for oppholdet ved Østmarka sykehus at likvidasjonsstyret i mai 1944 foreslo at den 41 år gamle Sara Levin kanskje kunne overføres til det jødiske gamlehjemmet i Oslo. Der var det ledige plasser etter gjennomføringen av aksjonene mot jødene.²⁶² Forslaget ble videresendt til overlege Nissen ved Østmarka sykehus som argumenterte sterkt for at hun var alvorlig syk. Han konkluderte med at om hun ble overført til gamlehjemmet i Oslo, ville det «*sansynligvis resultere i nokså snarlig innleggelse i et asyl sydpå*.» Forslaget ble da heller ikke fulgt opp. Også overlegens argumentasjon for fortsatt opphold i sykehuset var preget av en holdning om at hun trolig var tryggere der enn om hun ble overført til Oslo under myndighetenes kontroll.

Ved sykehuset greide overlege August Nissen og lege Christian Grenness sammen med oversøster Sofie Haugdal (1893–1962) å stå imot presset fra myndighetene om å få henne utskrevet. Utenfor sykehuset stilte spesielt hennes ikke-jødiske svigerinne Kristmar Levin (1913–2001) opp og besøkte henne stadig i sykehuset. Kristmar Levin, født Greiff, var gift med Saras yngre bror Herman Levin. De var blitt gift så sent som 31. januar 1942, men det ble akseptert av myndighetene.²⁶³ For Herman Levin betød det at

260 RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 14, mp. 22, brev 11.3.1943 fra Statspolitiet Oslo til Statspolitiet Trondheim

261 RA/S-4588 Fordelingsstyret for fangeerstatning, sak 7149, Brev 8.3.1961 fra overlegen ved Østmarka sykehus til fordelingsstyret

262 RA/S-1564 Tilbakeføringskontoret for inndradde formuer, Hcb 914, Sara Bela Levin, brev fra Likvidasjonsstyret 3.5.1944 til Likvidasjonsstyrets nordenfjeldske avdeling

263 SAT/A-1456/601/101 Klokkebok, Trondheim domkirke, viede 1942, nr. 11

han ikke ble forsøkt deportert, men ble internert i Berg leir ved Tønsberg til krigens slutt, mens hans kone kunne bevege seg fritt i samfunnet.

Før Sara Levin ble arrestert, hadde advokat Leif Fossvoll (1911–1991) på Løkken ført hennes regnskap for en kiosk som hun drev på stedet. Etter arrestasjonen ble hennes formue og eiendeler beslaglagt. Advokat Fossvoll påtok seg da å være bestyrer for hennes bo. NS-myndighetene ville at boet skulle selges, og advokat Fossvoll inngikk avtaler med flere i området som formelt kjøpte eiendelene. Formann i Meldal priskontroll, transportsjef Stokbakk, ble med på opplegget og sørget for å sette lave priser på eiendelene. Deretter kjøpte Sara Levins husvert, skreddermester Bustad, alle møblene og løsøre, mens Orkla Grube overtok kiosken hennes. Hennes klær ble sendt til en slektning, og Fossvoll sørget for at smykker og kontanter ble oppbevart hos sin egen far. Alt dette foregikk etter avtaler med sikte på at hun skulle få mest mulig tilbake om hun engang slapp fri igjen og vendte tilbake til Løkken.

Slik gikk det da også. Hun fikk ligge på Østmarka sykehus til krigens slutt, og ifølge overlege August Nissen frisknet hun til: «*Ved fredsslutningen ble hun ført meget bra og ble utskrevet etter noen dager. Hun har siden vært bra.*»²⁶⁴ I ettertid hevdet han også at «*det er sikkert tilfelle at det var frk. Levins sykehusopphold som reddet henne fra den skjebne som flere av hennes nærmeste led.*» Også hennes advokat, Leif Fossvoll, støttet dette med to uttalelser: Sommeren 1945 skrev han at «*på grunn av sin delvis simulerte nervøsitet unngikk hun å bli sendt til Tyskland.*»²⁶⁵ I 1961 fulgte han opp dette med at «*Frk. Levin var helt frisk før hun ble arrestert. På grunn av arrestasjon fikk hun nervøst sammenbrudd og dette i forbindelse med et intenst arbeide fra legenes side reddet henne fra deportasjon.*»²⁶⁶

Etter krigen vendte Sara Levin tilbake til Løkken Verk. Der fikk hun tilbake alle sine eiendeler, som var tatt godt vare på mens hun lå i sykehus, og startet etter hvert opp igjen driften av sin kiosk. Hun arbeidet de neste tjue årene til 1966 og levde til 1994. Mot slutten av livet bodde hun på det jødiske gamle hjemmet i Oslo, der myndighetene 50 år tidligere hadde foreslått at hun kunne overføres fra sykehuset i Trøndelag.

Sara Levins sak illustrerer hvordan tilfeldigheter kunne avgjøre hvem som ble arrestert, deportert og drept og hvem som overlevde aksjonene.

264 RA/S-4588 Fordelingsstyret for fangeerstatning, sak 7149, Brev 8.3.1961 fra overlegen ved Østmarka sykehus til fordelingsstyret

265 RA/S-1564 Tilbakeføringskontoret for inndradde formuer, Hcb 914, Lea og Ragnhild Levin, brev 2.8.1945 fra advokat Leif Fossvoll til tilbakeføringskontoret, s. 2

266 RA/S-4588 Fordelingsstyret for fangeerstatning, sak 7149, Brev 17.2.1961 fra overrettssakfører Leif Fossvoll til fordelingsstyret

Om hun hadde vært mindre «nervøs» og ikke fått sammenbrudd da hun ble arrestert, ville trolig også hun, i likhet med tre av sine søsken, ha endt opp i Auschwitz. De omtalte legene spilte trolig viktige roller i det vellykkede arbeidet, først for å få Sara Levin innlagt i sykehus og deretter for å hindre at hun ble hentet ut fra sykehuset. Det er hevdet at Sara Levins svigerinne, Kristmar Levin, spilte en viktig rolle når det gjaldt å få erklært henne som sinnssyk.²⁶⁷ Det kunne være av stor betydning å ha ikke-jødiske medlemmer i familien. I motsetning til jøder, kunne de bevege seg fritt omkring. De hadde mulighet for å oppsøke myndigheter, leger og andre i forsøk på å hjelpe jødiske familiemedlemmer på måter som ingen andre i familien var i stand til. Ikke bare for Herman Levin, men også for søstera Sara, var vielsen i Nidarosdomen den 31. januar 1942, kanskje av livsviktig betydning.

Psykiatrisk pasient – flere unngikk deportasjon, men ingen garanti

Det kan virke noe uklart hvordan Statspolitiet håndterte situasjonen med jødiske pasienter innlagt ved psykiatriske sykehus. Alexander Claes, bror av Harald Claes, ble 25. november 1942 hentet ut fra Gaustad sykehus og deportert. Politiet var altså klar over at han var innlagt der. Det kan imidlertid virke som om de da målrettet gikk for å hente ut denne ene pasienten de kjente til, mens de ikke synes å ha vært kjent med øvrige jødiske pasienter som var innlagt her. Ikke før i mai 1943, da politiet besøkte Gaustad i forbindelse med at Harald Claes hadde flyktet fra sykehuset, ble de klar over at det var innlagt flere jøder her.

Gaustad sykehus ble da bedt om å gi opplysninger om fem pasienter som Statspolitiet ikke kjente til, fordi, som politiet skrev, de er «*tidligere ikke oppført i vårt kartotek da de på grund av asyloppholdet ikke fylgte ut 'Spørreskjema for jøder i Norge'*».²⁶⁸ Foruten disse var det blitt innlagt fem jøder etter at de hadde fylt ut spørreskjemaet for jøder.²⁶⁹ Av disse fem ble altså Alexander Claes hentet av Statspolitiet og deportert i november, mens hans bror Harald Claes rømte fra sykehuset i april 1943.

De øvrige åtte jødene som oppholdt seg som pasienter på Gaustad våren 1943, overlevde krigen ved at de fikk bli værende der som pasienter. Det samme gjaldt også jøder innlagt ved andre psykiatriske sykehus, som omtalte Herman Steinfeld og Sara Levin. Det er uklart hvorfor Statspolitiet ikke

²⁶⁷ Levin (2014 internett)

²⁶⁸ RA/S-1708 Sosialdepartementet, Våre Falne, Ee 172–197 alfabetisk, brev til Innenriksdepartementet fra Statspolitiet 7.6.1943

²⁶⁹ RA/S-3139 Gaustad sykehus, Direktøren, Da 167 Beredskapssaker og saker vedr. krigen, mp. Administrasjon B. N.S., Brev 27.5.1943 fra Gaustad sykehus til Statspolitiet

hentet ut disse, noe de som kjent gjorde med en del pasienter ved andre sykehus under aksjonene fra høsten 1942.

En forklaring kan være at Statspolitiet kanskje forventet en del praktiske problemer med å hente ut pasientene fra psykiatriske sykehus og sende dem ut av landet. I noen tilfeller ble det dessuten antatt at en del av dem uansett ikke ville komme til å «forplante seg» som det ble sagt i en sak.²⁷⁰ Dermed ville de uansett ikke utgjøre noen fare for befolkningens rasemessige verdi på litt lengre sikt. Noe tilsvarende kan ha vært bakgrunnen for at pasientene ved Gaustad sykehus som Statspolitiet først våren 1943 ble kjent med, fikk bli værende. De aller fleste av landets jøder var da enten rømt fra landet eller deportert og drept. Det er dermed mulig at myndighetene mente å ha rensket landet for jødiske innslag i befolkningen så effektivt at disse få pasientene ikke ville utgjøre noen rasemessig fare for det norske folk. Dessuten hadde aksjonene mot jødene et halvt år tidligere skapt til dels sterke negative reaksjoner bl.a. med presseoppslag i utenlandske aviser. Det er dermed mulig at verken tyskerne eller norske NS-myndigheter våren 1943 ønsket mer oppmerksomhet om aksjonene ved å hente ut et fåtall antatt sinnssyke pasienter fra psykiatriske sykehus og deportere også dem.

Ved fysiske sykdommer kan en gjerne påvise pasientens tilstand ved bruk av blodprøver, røntgenbilder m.v. Dessuten kan legene noen ganger utføre ulike inngrep for å forsterke påståtte diagnoser. Ved psykiske lidelser er slikt vanskeligere. Ved falske diagnoser må legene i samarbeid med «pasientene» heller dikte opp livshistorier og tilstander som styrker diagnosene. Det var tydeligvis dette som ble gjort for Harald Claes, der det hevdes at «*Journalene var kunstfædig bygget op ... og Claes selv blev omhyggelig instrueret for å agere som en patient med psykose som så blev sindsyk.*»²⁷¹

Overlege Haakon Sæthre og hans kolleger ved Psykiatrisk avdeling ved Ullevål sykehus synes nærmest å ha utviklet sin egen diagnose for flere av sine jødiske pasienter. For to av dem ble tilstanden betegnet som «*Nevrose (reaktiv depresjon – Jødeforfølgelse)*», én får betegnelsen «*Depresiv situasjonspsykose, jødeforfølgelse*» og én «*Neurosis (situasjonsnevrose – jødeforfølgelse)*».²⁷² Felles for alle disse «diagnosene» er at det situasjonsbestemte forholdet «jødeforfølgelse» inngår, trolig ment som utløsende årsak til sykdom og innleggelse. Nå studerte nok ikke Statspolitiet pasientjournaler og kartotek-kort, men det kan være tvilsomt om de ville ha akseptert slike «diagnoser».

270 RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 2 arrestasjon av jøder, jøder utenbys sak 95-255, sak 255, politirapport 13.4.1943

271 RA/S-4625 Rikstrygdeverket, Krigspensjoneringskontoret, Serie Db, boks 203, sak 9025 Harald Claes, sakmappe merket «avslag», attest fra Dr. Anders Daae 22.10.1948

272 Ullevål sykehus, Akuttpsykiatrisk enhet, pasientkartotek 6. avdeling, kort for pasienter med disse journalnumre: 824/42, 727/42, 735/42 og 751/42

Pasientene ved denne avdelingen var da også utsatt for å bli hentet av Statspolitiet, og de innlagte måtte rømme for ikke å bli tatt.

Ved Gaustad sykehus var situasjonen en annen. Etter at brødrene Claes var ute, Alexander tatt og Harald rømt, fikk de gjenværende pasientene bli værende der resten av krigen. Det er uvisst om det var et bevisst valg fra Statspolitiets side eller om disse jødiske pasientene ble glemt. For pasientene selv og personalet ved sykehuset var situasjonen selvsagt høyst usikker. Etter krigen uttalte f.eks. Gaustads overlege Ørnulv Ødegård seg om «*pasienter som var her snarest av hensiktsmessighetsgrunner, fordi deres stilling var vanskelig (jøder, fengslete)...*».²⁷³ Da han i ettertid uttalte seg om oppholdet til én av pasientene bekreftet han også at sykehusets personale gjorde sitt for å sikre sine jødiske pasienter: «*siden sommeren 1944 hadde han da vært symptomfri, men ble på sykehuset av sikkerhetshensyn, som flere andre jøder ... Av sikkerhetshensyn ble han (som våre øvrige jødiske pasienter) tilholdt aldri å ferdes utenfor sykehusområdet*».²⁷⁴

Denne pasienten uttalte seg etter krigen selv om oppholdet på Gaustad. Han framhevet at han ikke hadde vært sinnssyk, men hadde «*ligget skjult ved Gaustad sykehus, under dekke av å være syk. Et tilfelle gjorde at jeg ble advart mot den jødeforfølgelse som ville komme, og som tvungen politisk flyktning ut av Oslo kom jeg meg da til Gaustad, hvor forståelsesfulle leger ga meg det asyl som jeg som politisk flyktning behøvde, og hvor jeg dermed fant det skjulested jeg behøvde for resten av krigstiden*».²⁷⁵

En av de øvrige jødiske pasientene som tilbrakte resten av krigsårene på Gaustad var Jan Josef Mankowitz (1919–2005). Både han og hans far, Max Abraham Mankowitz (1892–1943), var blitt innlagt ved 6. avdeling, Ullevål sykehus like etter den 26. oktober 1942.²⁷⁶ Her var de innlagt i en snau måned til den 24. november 1942, da de begge ble hentet ut av sykehuset av Statspolitiet, åpenbart for å deporteres. Slik gikk det da også med Max Abraham Mankowitz. Sønnen Jan Josef Mankowitz, derimot, ble tydeligvis oppfattet som virkelig syk og samme dag som han ble hentet ut fra Ullevål sykehus, fikk Statspolitiet ham innlagt ved Gaustad asyl.²⁷⁷

273 RA/S-3139 Gaustad sykehus, Direktøren, Serie Da, Boks 167 Beredskapssaker og saker vedr. krigen, mappe «Krigstidssaker 1941–46, brev 8.5.1946 fra Ørnulv Ødegård til Landssvikavdelingen, Oslo politikammer», side 2

274 RA/S-4588 Fordelingsstyret for fangeerstatning, Serie F Erstatningsøknader, Sak 6854, brev 20.10.1961 fra Gaustad sykehus ved direktør Ørnulv Ødegård til Fordelingsstyret for fangeerstatning

275 Ibid., Brev 1.10.1962 til Fordelingsstyret for fangeerstatning

276 Ullevål sykehus, Akuttpsykiatrisk enhet, pasientkartotek 6. avdeling, Max Abraham Mankowitz: journalnummer 733/42, John Josef Mankowitz: journalnummer 755/42

277 RA/S-1329 Statspolitiet, Ga, boks 5 arrestasjoner av jøder, jøder i Oslo, sak nr. 240-371, sak 261, blyantmerknader på politirapport 27.11.1942

Nå virker det som om Statspolitiet, kanskje pga. travle forhold med arrestasjoner, glemte å registrere at Jan Josef Mankowitz var blitt innlagt Gaustad. Ikke før i mai 1943 ble Statspolitiet igjen oppmerksom på at han, sammen med en del andre jødiske pasienter, befant seg der.²⁷⁸ Politiet hadde tidligere oppført han «*som forsvunnet og antatt å ha forlatt landet ulovlig*». Nå ble de kjent med at han «*befinner sig i Gaustad sinnssykehus, Vindern, som sinnssyk, med liten utsikt til bedring*». Her fikk han bli til krigens slutt. I ettertid har hans sønn, Max Mankowitz, uttalt om dette at faren «*måtte spille gæren i fem år*».²⁷⁹ Selv om oppholdet på Gaustad «bare» varte i to og et halvt år, kunne det nok for både Jan Josef Mankowitz og andre jødiske pasienter ha blitt opplevd som minst dobbelt så lenge.

Det synes klart at personalet ved Gaustad sykehus gjorde det de kunne for å verne om sine jødiske pasienter. Ett spesielt forhold som kanskje bidro til dette, var at den jødiske legen Paul Bernstein (1903–1943), som arbeidet ved Gaustad sykehus, var blitt arrestert i august 1942, altså et par måneder før myndighetene satte i verk sine drastiske aksjoner. Etter noen måneders opphold i Møllergata 19 og på Grini, ble han i november 1942 sendt til Auschwitz der han døde i januar 1943. Hans eneste forbrytelse var å være jøde. Arrestasjonen av en nær kollega kan ha gjort at personalet ved Gaustad, og kanskje også helsepersonell ved andre sykehus, ble særlig bevisst at enhver jøde var utsatt for å bli arrestert til en uviss skjebne.

Store deler av de ansatte ved de psykiatriske sykehusene, og kanskje samtlige ved psykiatrisk avdeling ved Ullevål sykehus, må ha vært kjent med bakgrunnen til jødene som var innlagt på denne tida. Mange av dem må også ha vært aktivt med i de ulike dekkoperasjonene med fiktive og overdrevne diagnoser der det var aktuelt, i avhør av Statspolitiet etter at jødiske pasienter var rømt etc. Ved avdelingen har f.eks. om lag ti leger satt spor i de jødiske pasientenes journaler. Blant disse var flere markante personer som bl.a. Harald Frøshaug (1906–1978), Ole B. Munch (1905–1996) og Otto Selvaag (1909–1974). Sistnevnte var sterkt engasjert i illegalt arbeid inntil han i 1943 måtte flykte til Sverige.²⁸⁰ Ole B. Munch, senere kjent som bl.a. direktør ved Emma Hjorths hjem, var også noe engasjert i illegal virksomhet for sabotasjegruppa «Osvald».²⁸¹

278 RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 16, mappe 31 OV 5000/43 jøder, brev 8.6.1943 fra Statspolitiet til Centralpasskontoret

279 A-magasinet, nr. 51, 18.12.2020, s. 35

280 Klev (1995), s. 273; Klaveness (1947), s. 105

281 RA/PA-2006 Lars Borgersrud, J 7, A utskrevet intervju med Roar og Gerd Stub Andersen 10.3.1994 / 20.1.2003, side 7

Som medisinsk ansvarlige var det gjerne legene som satte spor etter seg i håndteringen av pasientene, men også sykepleiere og øvrig personale må ha stilt opp. Ved denne avdelingen er det f.eks. påpekt at oversøster Gunda Jahr (1887–1960) gjorde en viktig innsats under krigen. Det synes likevel klart at spesielt holdningene og innsatsen til avdelingens leder, overlege Haakon Sæthre, var av vesentlig betydning.

Haakon Sæthre fikk innlagt mange jøder ved sin avdeling, men var også klar over farene ved dette. Én av pasientene, pianisten Robert Levin, har i ettertid berettet at Sæthre var bekymret over at det lå mange jøder ved avdelingen: *«Jeg har seksti senger på avdelingen og i tolv av dem ligger jøder. Når jeg får besøk av tyskerne, er spillet ute.»*²⁸² Han skal også ha sagt at *«selv en idiot av en tysker vil skjønne at her er det noe gælnet. Når en femtedel av belegget er jøder.»*²⁸³ En sykepleier skal også innstendig ha anmodet Robert Levin og en annen jødisk «pasient», Josef Bodd (1888–1957), om å forlate sykehuset: *«I morgen kommer tyskerne og besøker denne avdelingen. Vi vet hva de er ute efter. Dere må ut i kveld, ellers vet gudene hva som kan skje med dere.»*

I tillegg til å få innlagt pasienter med fiktive diagnoser ved sin avdeling, var Haakon Sæthre også aktiv med i illegal virksomhet. Sammen med fengselslegen Gordon Johnsen (1905–1983) smuglet han bl.a. matforsyninger fra Danskehjelpens lagre til politiske fanger i de tyske fengslene i Møllergata 19 og Åkebergveien i Oslo.²⁸⁴ Statspolitiet og tyskerne anså han etter hvert som en av de «*intellektuelle opphavsmenn*» bak en økende motstandsaktivitet.²⁸⁵ Som tidligere omtalt, ble han mot krigen slutt stilt for tysk standrett, dømt til døden og henrettet.

Psykiatrisk avdeling ved Ullevål sykehus kan synes å ha vært i en mellomstilling mellom de øvrige avdelingene ved sykehuset og de spesialiserte psykiatriske sykehusene. Det skulle mindre til for å bli innlagt ved den psykiatriske avdelingen enn ved et psykiatrisk sykehus. Dette var trolig Statspolitiet klar over og var mer innstilt på å hente ut pasienter herfra enn f.eks. ved Gaustad sykehus. Alexander Claes ble riktignok hentet ut fra Gaustad sykehus, men han var den eneste. Etter at det var utstedt sinnsykeattest for broren, Harald Claes, og han var overført til Gaustad, fikk han ligge der uten at politiet synes å ha forsøkt å hente ham ut innen han flyktet våren 1943.

282 Levin (1983), s. 140

283 NHM 16 Ragnar Ulstein, J intervju – utskrift og referater, intervju med Robert Levin 20.4.1971, s. 2

284 Mürer (1947), s. 82ff

285 RA/S-3138 Landssvikarkivet, Oslo pkm, Da-916, 917 og 918, Dnr. 4028 Hans Helmut Paul Latza, Dnr. 4029 Reinhold Regis og Dnr. 4030, Christian Kehr; *Norsk Retstidende*, 1947, side 468–488

En av de jødiske pasientene som fikk være ved Gaustad sykehus til krigens slutt, var Mally Gorwitz (1917–2020). I 2017 sto hun fram i et større avisoppslag i forbindelse med markeringen av minnet om aksjonene mot jødene høsten 1942. Hun var da nesten 100 år gammel, og om hennes situasjon ved aksjonene mot jødene ble det skrevet: «*Mally ble psykisk syk en stund før arrestasjonene, og var innlagt på Gaustad. Selv om det ikke var noen garanti for å slippe deportasjon, lot de henne bli der og hun berget dermed livet.*»²⁸⁶

Nei, det å være pasient ved en psykiatrisk institusjon var ingen garanti mot deportasjon, men det viste seg at psykiatriske sykehus i praksis var et forholdsvis sikkert oppholdssted for de som var pasienter der fra før eller som ble innlagt høsten 1942.

286 Dagsavisen 25.11.2017, s. 28